

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ
ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

А.А.УСМОНОВА, А.Н.НОРБОЕВ

ЮРИДИК ПСИХОЛОГИЯ

ўқув қўлланма

Тошкент - 2006

Ушбу маърузалар матни ТДЮИнинг ўқув-услугий кенгашида 2005 йил 29 сентябрь № 2 сонли мажлис баённомаси билан нашр этиш учун тавсия этилган.

А.А.Усмонова, А.Н.Норбоев. “Юридик психология”. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2006. –70 бет.

Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, ТДЮИ.

Такризчилар: **А.О.Файзуллаев** – фавкулотда ва мухтор элчи, психология фанлари номзоди, ЖИДУ “Амалий дипломатия” кафедраси доценти;
Р.А.Алимова – ТДЮИ “Криминалистика” кафедраси доценти

Ушбу ўқув қўлланма магистратура талабалари учун "Юридик психология" фанини ўқитишга мўлжалланган. Ўқув қўлланмада психологик билим асослари мухтасар тарзда баён этилган бўлиб, ундаги маълумотлар юридик психология фанининг предмети, объекти, вазифалари ва тизими, методологик ва ижтимоий-психологик асослари билан таништиради. Шу билан биргаликда қўлланмада юридик меҳнат психологияси асослари, юридик касбига психологик тайёргарлик, криминал психология, вояга етмаганлар психологияси, дастлабки қидирувнинг психологик асосларига оид махсус билимлар батафсил ёритилган.

Мазкур ўқув қўлланманинг моҳияти нафақат юридик психологиянинг назарий томонларини ёритиб беришга қаратилган, балки юрист фаолиятида психологик билимларни амалиётда ва кундалик ҳаётда кенг қўллашга имконият беради.

Ўқув қўлланмадан магистратура талабалари ва юриспруденция соҳасида фаолият кўрасаётган барча мутахассислар ҳам фойдаланиши мумкин.

© А.А.Усмонова, А.Н.Норбоев.

© Тошкент Давлат юридик институти 2006 йил.

1 БОБ. ЮРИДИК ПСИХОЛОГИЯ ФАН СИФАТИДА, УНИНГ ПРЕДМЕТИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА ТИЗИМИ

1.1. Юридик психология илмий педагогик фан сифатида

XX аср ва унинг эришилган ютуғлари асосида ва XXI асрнинг бошланишида жуда кўплаб давлатларда бўлгани каби дунё харитасида муносиб ўрин олган мустақил Ўзбекистонда ҳам барча соҳаларда туб ислохотлар амалга ошяпти. Бу ислохотларнинг барчаси **инсон омилини** ҳар қачонгидан ҳам юқори савияга кўтариб, унинг кучи, идроки, салоҳияти, рухий ҳамда маънавий баркамоллигини бевосита тараққиёт, ривожланиш ва цивилизация билан узвий боғлади. Бунда инсон ва унинг мукаммалиги, ўз устида ишлаши, ўз мукаммалиги хусусида қайғуриши муаммоси ҳар қачонгидан ҳам долзарб масалага айланди.

Инсон психологиясини билиш, ўз тараққиётини ва иқтидорини ташкил этишни билиш, ҳар қандай ёш даврда ҳам оптимал равишда ишга яроқлилиқни, турли ўзгаришларга психологик жиҳатдан тайёрликни таъминлаш, янги фикрлаш ва тафаккур қилиш, рўй бераётган жараёнларни объектив ва тўғри идрок қилиш қобилиятини ривожлантириш муаммоларини илгари сурилган.

Шундай қилиб, янги давр ҳар бир инсондан ўз ички имкониятларини адекват билиш, шу билимлар заҳираси билан яқинлари ва ҳамкасблари психик дунёсини билишни талаб қилмоқда. Янги давр ва унинг ўзгаришларга бой ҳаёти энди энди ҳар бир кишининг психик ходисалар қонуниятларини билиш ва шунга мос тарзда оқилона ва омилкорона иш юритиш заруратини талаб қилмоқда.

Жамият ривожланишининг ҳозирги босқичида, фанлар тизимида психология фани муҳим аҳамиятга эга. Академик Б.М. Кедровнинг фикрича - психология ўзлаштирилаётган гуманитар, аниқ ва махсус фанларнинг марказини ташкил этади (Б.М.Кедров, 1998).

Ҳозирги кунда психологик билимларга эҳтиёж кундан кунга ортиб бормоқда.

Психология ўзи нима?

Психология-грекча “псюхе”(руҳ) ва “логос” (таълимот, илм) сўзларидан иборат бўлиб, анъанавий маънода "руҳ ҳақидаги фан" маъносини англатади.

Демак, психология - руҳият ҳақидаги фан экан у инсон руҳий дунёсига алоқадор барча ҳодисалар ва жараёнлар, ташқи олам сирлари ва ўз-ўзимизни билишимизнинг асосида ётган ҳолатлар, хусусиятлар ва хислатларни ўрганади.

Психология бўйича адабиётларда унинг предметини қисқача қилиб психика деб беришади. **Психика** – бу инсон руҳиятининг шун-дай ҳолатики, у ташқи ва ички оламни онгли равишда акс эттири-шимиз ва англашимизни таъминлайди.

Одам мактабгача даврда- ўйин, мактаб даврида- ўқиш, мустақил ҳаёт даврида- меҳнат каби ҳар-хил фаолият турларида ўзини намоён қилади.

Мана шу турли даврларда инсоннинг руҳияти (психикаси) ўзига хос бетакрорлиги, хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Улар шу қадар мураккабки, биз баъзан ўз-ўзимизни ҳам тушунмай қоламиз. Шунинг учун ҳам одамларнинг билимдонлиги нафақат ташқи оламда рўй бераётган объектив ҳодисалар моҳиятига алоқадор билимлар мажмуига эга бўлиш билан, балки ҳаётда муносиб ўрин эгаллаш, ўз ички имкониятлари ва салоҳиятидан самарали фойдаланган ҳолда фаолиятини оқилона ташкил этишнинг барча сирларидан бохабар бўлиш, ўзига ва ўзгаларга таъсир кўрсатишнинг усуллари билиш ва улардан ўз ўрнида унумли фойдаланишини назарда тутати. Психоло-гик билимдонликнинг мураккаблиги айнан шундаки, атрофимиздаги нарсалар ва ҳодисаларнинг моҳиятини бевосита хис қилиб билишимиз мумкин, лекин психик ҳаётга алоқадор бўлган жараёнларни, миямиз, онгимизда рўй бераётган нарсаларнинг моҳиятини ўзимизда билвосита биламиз.

Шундай қилиб, психология фанида ўрганадиган жараёнлар ва ҳодисалар мураккаб ва хилма-хил. Уларни ўрганишнинг икки жиҳати бор: бир томондан, уларни ўрганиш қийин, иккинчи томондан осон ҳам. Осонлиги шундан иборатки, улар бевосита ўзимизда берилган, уларни узоқдан қидириш шар эмас, бошқа томондан, улар умумий қонуниятлар ва тамойилларга бўйсунди.

Юрист-ҳуқуқшунос фаолитининг энг муҳим томони, бу – **инсон-лар билан ишлашдир**. Бу масаланинг мазмун-моҳияти бир нечта ўзаро боғлиқ бўлган аспектларда кўришимиз мумкин:

- одамларни ўрганиш ва уларга баҳо бериш;
- психологик алоқа ўрнатиш ва уни ривожлантириш;
- уларга керакли таъсир ўтказиш;

- ўргатиш, ўқитиш, тарбиялаш ва ҳ.к.

Юридик фаолият билан боғлиқ бўлган ходимлар учун психологик билимларни эгаллаш жуда ҳам муҳимдир. Психологик билимлар юридик соҳасига доир маълумотларнинг таркибий қисми бўлиб ҳисобланади. Улар нафақат юрист учун мавжуд бўлган махсус муам-моларни ҳал этишга ёрдам беради, балки иш билан биргаликда “айблаш”, “жиноятчи шахс”, “жиноий хулқ - атвор” каби асосий жи-ноий ҳуқуқий тушунчаларнинг ечимини юридик психология нуқтаи назаридан кўриб чиқишни талаб этади.

Психология фанининг турли тармоқлари мавжуд ва улар томонидан инсон психикаси аниқ шарт-шароитларда ўрганилади, масалан:

- умумий психология;
- болалар психологияси;
- педагогик ва ёшлар психологияси;
- тиббиёт психологияси;
- спорт психологияси;
- авиация ва космос психологияси;
- ҳарбий психология;
- ижтимоий психология;
- этнопсихология;
- оилавий ҳаёт психологияси;
- психодиагностика;
- юридик психология кабилар.

Илк бор психология ва юриспруденция соҳасининг биргаликдаги илмий тадқиқотлари ва улар натижасида олинган маълумотлар "**суд психологияси**" атамаси билан фанлар тизимида ўз ўрнини эгал-лай бошлаган эди (1690, 1720). Лекин юридик психология ўз йўна-лишини фан сифатида XIX асрнинг охирида исботлашга қадам қўйди.

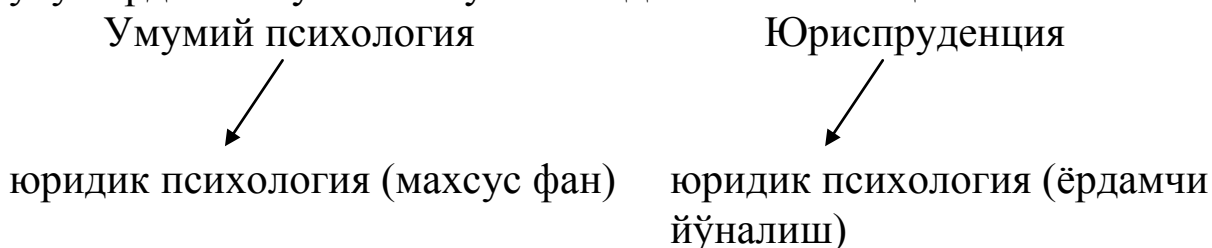
Юридик психология - илмий педагогик фан бўлиб ҳисобланиб "**инсон-ҳуқуқ**" тизимидаги психологик қонуният ва тамойилларни ўрганишга ва бу тизимнинг самарадорлигини ошириш учун амалий тавсиялар ишлаб чиқишга ҳаракат қилади.

Юридик психологиянинг замонавий тушунчаси, бу – ҳуқуқий тартибга солиш шароитларидаги шахс ва фаолиятнинг турли психологик аспектларини ўрганувчи фан бўлиб, у тизимли ёндашув орқали олдида турган вазифаларни ҳал этишга ва ривожлантиришга ўз мақсадини қаратади. Психология ва юриспруденциянинг

уйғунлаш-ганлиги фанни икки томонлама бойитишга ва суд фаолиятидаги долзарб муаммоларни ҳал этишга ёрдам беради.

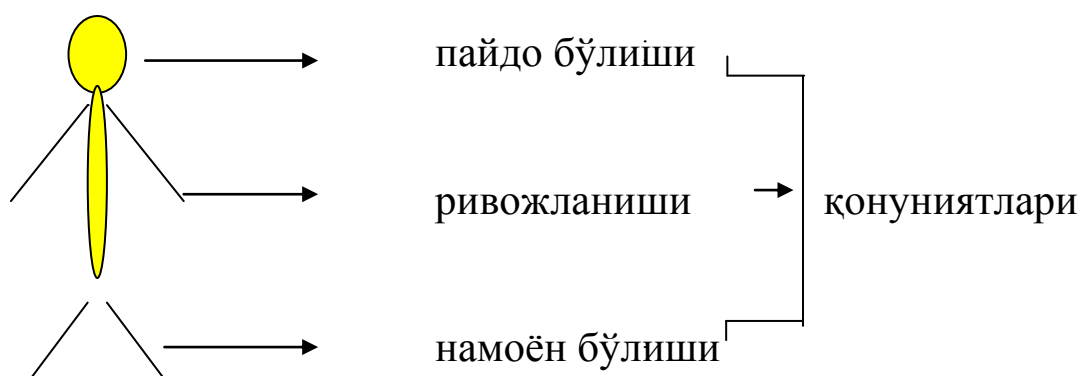
Психология ва юриспруденциянинг бирлашганлиги жамиятнинг эҳтиёжидан келиб чиқилган. Бу бирлашиш ички қонуниятлар билан боғлиқ бўлиб мавжуд бўлган фаннинг объекти, предмети ва усуллари нималардан иборат, унинг умумий фанлар билан алоқадорлиги ва у ердаги ўрни қандай эканлиги каби саволларни ўрганишга қаратилган.

Юридик психологиянинг пайдо бўлиши қонуний ҳодиса экан, бу ерда нимага асосланиб умумий психологиядан юридик психология махсус фан сифатида ажралиб юриспруденция фани учун ёрдамчи йўналиш бўлиб чиққанлигини аниқлаб олиш лозим.

С.Л. Рубинштейннинг фикрича, барча назариялар шу жумладан, психология фанининг асосий вазифаси ўрганилаётган ҳодисаларнинг махсус қонуниятларини очиб беришдан иборат (Рубинштейн С.Л. 1978).

Психология - инсон психикасининг пайдо бўлиши, ривожланиши ва намоён бўлиши қонуниятларини ўрганади:

Юридик психология - суд ишларини юргизиш жараёнида, шахснинг ҳуқ-атворини махсус ўрганишда юриспруденция соҳасида керакли ва муҳим бўлган амалий вазифаларни ечишга ёрдам беради.

Амалиётда психологик билимларни икки усул орқали қўллаш мумкин:

- **бевосита**, бу усул мавжуд қонун - қоидалар, қонуниятлар асо-сидаги билимларни шу пайтнинг ўзидаёқ фаолиятда ишлатиш мум-кинлигини билдиради (яъни, қабул қилиш, тасаввур, ҳис қилиш, се-зиш, фикрлаш, диққат, хотира каби психик жараёнларга оид билим-ларни ҳозир – заҳод қўллаш);

-**билвосита**, бунда қонуниятлар асосида йиғилган билимлардан ҳозир- заҳод фойдаланиш мумкин эмас. Бунинг учун аниқ фаолият шароитида, ўзгаришларга дуч келадиган қонуниятларни билиш ва таҳлил қилиш учун маълум вақт керак бўлади.

Юридик психология фанида айнан психологик билимлардан билвосита усули орқали фойдаланиш кенг йўлга қўйилган (Рамуль К.А. 1995г.). Масалан, дастлабки тергов, суд тергови ва судланувчи-ларни қайта тарбиялашда юзага келувчи мураккаб инсонлараро пси-хологик муносабатлар, шахсни ўрганиш, махсус ҳодисаларда намоён бўлувчи психик жиҳат ва ҳолатларни чуқур ўрганиш ва оқилона ху-лосалар чиқаришда маълум тажрибани қўлга киритиш керак бўлади.

1.2. Юридик психология фанининг тарихий ривожланиши

Одил судловни ўрнатишда психологик билимлардан фойдаланиш қадим замонлардан бошланган.

Антик ва ўрта аср (мил. ав. 3-аср ва 5-17-аср) ларда жиноий жавобгарликка тортиш учун эмпирик тажрибалардан фойдаланилган. Эмпирия – бу одамнинг ички дунёси асосида тўпланган тажриба таш-қи дунё (атроф-муҳит, шароитлар, муносабатлар) дан йироқ бўлган-лигини билдиради. Инсон “қафасда”, унинг ички дунёсини ўзгарти-риб бўлмайди, унинг табиати асли шундай деган фикрлар бўлган эди.

Одам “қафас”да бўлганлиги сабабли унга таъсир кўрсатувчи кучлар ўрганилмаган эди.

Ўрта аср даврларда жиноятчилар ўз айбини тан олмаслиги ва айбига иқроп бўлмаслиги натижасида уларни турли ҳил қийноқларга солиб керакли кўрсатмаларни олиш тажрибаси кенг тарқалган эди (узоқ муддатдаги жисмоний ва руҳий қийноқлар, ўликлар ётган қоронғи хоналарга камаш ва ҳ.к.)

Буржуа ҳукм сурган даврдан бошлаб илк бор психологик билимлар пайдо бўлди. Ошкоралик ва тортишув асосида олинган гувоҳларнинг кўрсатмалари катта аҳамиятга эга бўла бошлади.

Россияда жиноятчиликда жиноятчининг психологиясига этибор бериш кераклиги тўғрисида И.Т.Посашков (1652-1726) фаол фикр юритади. Унинг нуқтаи назари бўйича жиноятчиларнинг бошқа одамларга нисбатан салбий таъсирини йўқотиш мақсадида уларнинг хулқ-атворини тавсифлаш керак бўлади.

В.Н.Татишев (1686-1750) фикрига кўра “қонунларни ёшликдан билиш лозим, уларни билмаслик бузилишга олиб келади”, деган назария илгари сурилади.

Князь М.М.Шербатовнинг фикрига кўра қонун чиқаришда халқнинг психологияси, инсонларнинг юрагини билиш лозимдир (1733-1790). У биринчилардан бўлиб жиноятчини муддатдан аввал чиқариб юбориш масаласини кўтарган.

19-асрда И. Гофбауэрнинг “Суд ҳаётида психологияни қўллаш” ва И.Фридрихнинг “Суд психологиясига оид мунтазам қўлланма” деб номланган илмий изланишларида психологик нуқтаи назаридан шахс, уни айблаш тушунчаси, суд жараёни, психологияси каби саволлар кенг ёритиб берилган.

20-асрда И.С.Баршевнинг “Жиноий ҳуқуқшунослик фани”, Н.Я.Янович-Яневскийнинг “Жиноий адлия тўғрисида фикрлар” каби ишларида психология билимларига катта эътибор қаратилган. И.С. Баршевнинг фикри бўйича “психологияни билмаслик бу тирик инсонларни эмас, балки ўлганларни суд қилиш демакдир”.

Бадий асарларда ҳам (Ф.М. Достоевский, Л.Н.Толстой, А.Б.Чехов ва бош.) инсоннинг ички дунёси, унинг хиссиётлари, ички туйғулари ҳақида сўз юритилади.

Юридик психологиянинг 20-асрдаги ривожланишига А.Ф.Кони катта ҳисса қўшади. Унинг асарларида суд фаолиятининг психология-си, гувоҳлар ва жабрланувчилар психологияси ва кўрсатмаларига катта урғу берилган.

А.С.Тагернинг “Суд психология” сени ривожлантиришга катта ҳисса қўшганлиги унинг бир неча илмий тадқиқот ишларда иштирок этганлигидан далолат беради. У “гувоҳлар турли психологик ҳолат ва ҳодисаларнинг таъсири остида ўз кўрсатмаларини баён қилишлари мумкин”,- деган фикрни илгари суради (кўриш, эшитиш, эслаб қо-лиш, гапириб беришнинг

индивидуал хусусиятлари турли вақтларда турлича бўлиши мумкин.)

XX асрнинг 30-йилларида жамиятда, шу жумладан илму-фаннинг турли тармоқларида кескин ўзгаришлар юз беради. Психология фани қарийиб 30 йил давомида педагогика фанига бўйсиниб, юридик психологияга оид ишлар тўхтатилиб, йирик илму-фан, санъат арбоб-лари ўзларининг ишларидан четлатилиб катагон бўлганликлари каби ҳодисалар кенг тарқалган бўлади.

Фақатгина 50-йилларнинг охирлари ва 60-йилларнинг бошлари-да психология фани ва шу ўринда юридик психология фани аста-секинлик билан катта ва оғир зарбалардан сўнг тиклана бошлайди:

1964 йил–собик ЦК КПСС қарорига биноан юридик психология фанини ривожлантириш ва юридик маълумотларни янгилаш ишлари бошланади.

1971 йил–суд психологиясига бағишланган 1-Бутуниттифок конференцияси бўлиб ўтади.

1986 йил–юридик психология фанига бағишланган 2-Бутуниттифок конференция Тарту шаҳрида ташкил қилинади.

1989 йил–Ленинград шаҳрида юридик психология бўйича барча Олий ўқув юртлари учун ишчи дастурларни тузиш ва тасдиқлаш каби тадбирлар амалга оширилади.

XX асрнинг 90- йилларида Россия олимлари томонидан юридик психология соҳаси бўйича олиб борилган йирик илмий-тадқиқот ишлари кенг йўлга қўйилади.

Ҳозирги кунда юридик психология предметининг замонавий тарздаги ифодаси илмий-амалий фанга асосланган бўлиб, “инсон-ҳуқуқ” тизимидаги психологик қонуниятларни ўрганиш ва шу тизимнинг самарадорлигини ошириш учун керакли бўлган тавсиялар ишлаб чиқиш маъносини билдиради.

Юридик психология предметини таърифлашда кўплаб олимлар томонидан турли-хил ёндашувлар бўлган: юридик психологиянинг предмети - ҳуқуқ нормалари билан боғлиқ психик ҳодиса, механизм, қонуниятларга қаратилган (А.Р.Ратинов, 1989); юридик психология, бу- бир томондан психик ҳодисаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, иккинчи томондан ноқонуний ҳаракатлар асосида инсоннинг психикасини ўрганишдир (А.В.Дулов, 1990), каби фикрлар илгари сурилади.

Юридик психология фанида психология ва юридик билимлар бир бутунликни ташкил қилади ва улар бир-бирлари билан узвий боғлиқ. Юридик психология предмети таркибига қўйидаги тушунча-лар киради:

психологик:

- жараён;
- ҳолат;
- ходиса;
- фаолият;
- шахс;
- қўллаш;
- хулқ-атвор;
- мулоқот...

юридик:

- фаолият мойиллиги;
- ҳуқуқ мойиллиги;
- деликто мойиллиги;
- акл-роя мойиллиги;
- мотив;
- айбланиш;
- қасддан ҳаракат қилиш кабилар.

Ушбу таркибий қисмлар турли илмий-тадқиқот усуллар билан тасдиқланади.

1.3. Юридик психологиянинг вазифалари ва тизими

Юридик психология предметининг моҳияти ва тадқиқот объект-тини ўрганишда куйидаги вазифалар белгиланади:

1) фаннинг методологик ва назарий асосларини ўрганиш, назарий тадқиқотнинг услубиёти ва усуллари ишлаб чиқиш ва уларни бошқа фанларнинг услубиёти билан таққослаш ва мослаштириш;

2) предметнинг тизимий элементларини ўрганиш: юрист шахси; унинг фаолияти; ҳуқуқий ва ноҳуқуқий хулқи; қонунбузар ва қонунга риоя қилган шахслар; қонунбузарларнинг ижтимоий ҳуқуқий психо-логияси; жиноий ишни олиб боришнинг психологик хусусиятлари, қонунбузарлар профилактикаси...;

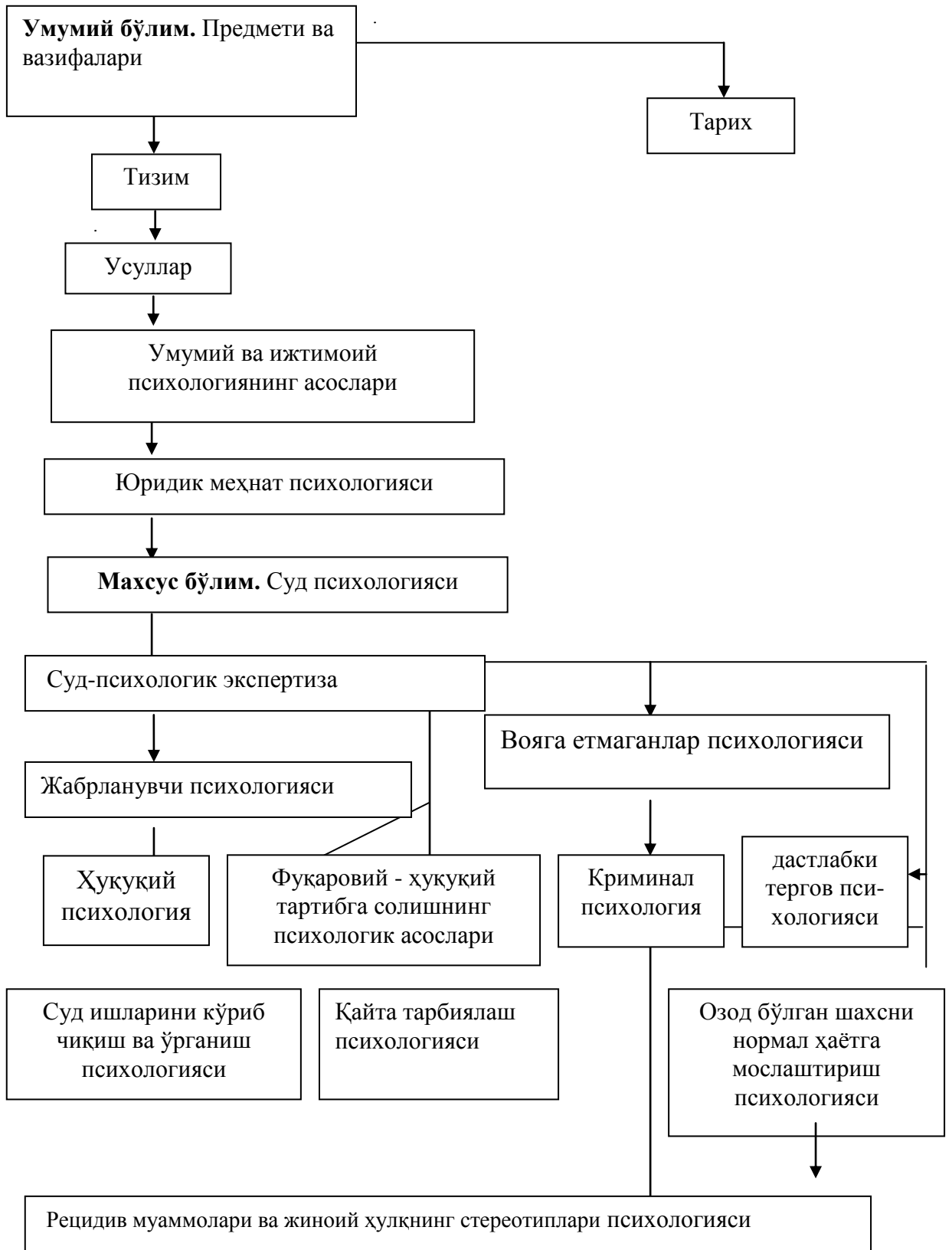
3) юрист- амалиётчилар учун ҳуқуқ ишларига оид ва амалиётни янада яхшилаш учун юристлар жамоасини мустаҳкамлаш ва уларнинг фаолиятларини рағбатлантиришга қаратилган тавсиялар ишлаб чиқиш, касбий йўналиш ва касб танлашга оид услубиётлар ишлаб чиқиш;

4) “юридик психология” фанини назарий ва методологик жиҳатдан таъминлаш;

5) амалиётни махсус психологик билимлар билан таъминлаш, суд психик экспертизасига оид назария ва услубиётни ишлаб

чиқиш, юриспруденция жараёнида мутахассис - психологнинг иштирокини таъминлаш.

Юридик психология фанининг тизими

2 БОБ

Юридик психология фанининг методологик асослари ва усуллари

2.1. Юридик психологиянинг методологик асослари

Атрофимиздаги бутун борлик, яъни табиат, одамлар, вазият, ходиса ва имкониятларнинг онгимизда фаол тасвирланишини "билиш" деб аталади. Онг - бу фақат одамгагина тааллуқли бўлган объектив дунёни олий шаклидаги тасвири ва бу тасвир уйғунлашган психик жараёнлар орқали амалга оширилади. Одам онги 2 та хусусиятга эга:

- биологик - материя субстратига кўра бош миянинг функцияси;

- ижтимоий - онгнинг идеал равишда жамият тажрибаси, ижтимоий муҳит билан боғлиқ бўлган функцияси.

Масалан, тафаккуримиз онг орқали идеал равишда онгнинг маҳсулини ташкил қилса, психик жараёнлар (сезги, қабул қилиш, тасаввур, фикрлаш) материал (биологик) характерда ўз фаолиятини олиб боради..

Билиш махсус олий шаклдаги тасаввур ҳисобланиб, у бор нарсаларнинг шахсий ҳолатидаги чегараларидан чиқиб кетиши мумкин.

Билиш табиати - унинг имконият, шарт-шароитлари, ҳаққоний-лигини билиш назариясига таълуқли бўлиб у орқали ўрганилади.

Ижтимоий билишнинг хусусиятлари шундан иборатки, одам ҳар вақт ҳам ўрганилаётган объектларни кўздан кечири олишга, у билан мулоқотда бўлиш ва тадқиқотлар ўтказишга имконият топа олмайди. Чунки содир бўлаётган ҳодисалар ўзининг маъносига тўғри келмас-лиги мумкин (масалан, юридик психология нуқтаи назаридан воқеа содир бўлган жойда топилган предметлар ҳақиқий ҳодисага тегишли бўлмаслиги мумкин). Шунинг учун ҳам воқеа ва ҳодисаларнинг ҳаққонийлигини аниқлаб олишда катта ва мураккаб фикр юритиш керак бўлади.

Юридик психологияда доимо қонунбузарлар, жиноий иш ва жи-ноятчилар тўғрисида маълумотлар олинади. Бу маълумотларни то-пиш, таҳлил қилиш ва уларга баҳо бериш билиш аспектининг мазму-нини ташкил қилади (масалан, тергов ишларини олиб бориш, жиноий ишни фош қилиш, жиноят содир бўлиши тўғрисида огоҳлантириш ишларида).

Амалиётда билишнинг 3 тури мавжуд:

1. оддий (кундалик ҳаётимиздан келиб чиққан, ҳаётий тажриба-миз асосидаги билимлар);

2. илмий (аниқ текшириб кўрилган, табиат ва жамият қонунлари асосида исботланган билимлар);

3. фалсафий (билимларимиз объектив ҳақиқатга айланган, субъект томонидан ҳақиқий тасвирга эга, объектив табиат томонидан тан олинган). Ушбу тасаввурлар мантиқий фикр юритиш, предмет ва ҳодисаларни сезиларли даражада қабул қилиш, мантиқий хулосалар чиқариб исботлаб бериш натижасида юзага келади.

Одил суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари фаолиятининг хусусиятларидан келиб чиқиб А.К. Дулов (1998) 6 та фаолият турларини кўрсатиб ўтади:

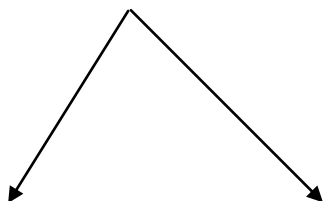
- билиш фаолияти;
- конструктив фаолият;
- коммуникатив фаолият;
- ташкилий фаолият;
- тарбиявий фаолият;
- тасдиқловчи фаолият.

Мазкур фаолиятлар асосида олинган маълумотлар оддий, илмий ва фалсафий нуқтаи назаридан кўриб чиқилади ва таҳлил қилиш учун манбаа яратилади.

Юридик психология фанининг методологик масалаларини қуйидаги илмий тартибда кўриб чиқишимиз мумкин:

Мантиқ - аниқ категориялар тизими, билишнинг мазмуний томони ва унинг пайдо бўлиш ва ривожланиш жараёни бўлиб ҳисобланади ва у

назарий билиш билан боғлиқ:
(бошланғич ва умумий шароитдаги мавжуд бўлган билишларни ўрганиш);

диалектика билан боғлиқ:
(табиат, жамият ва тафаккур жараёни ҳамда ривожланишнинг уйғунлашган қонунларни ўрганиш).

Юқоридаги илмий низом назария ва усулнинг бирлигини аниқлаб беради. Бу birlik одамга атрофдаги борлиқни мустақил равишда тушиниб етишига ёрдам беради.

Предметни
(объекти)
таърифлаб
беради

← **Назария** → бу, аниқ тушунчалар тизими бўлиб, улар тадқиқот объекти, унинг ички алоқалари, ривожланиш қонунларнинг мазмунини тасвирлайди.

Предметга
(объектга) бўлган
ҳаракатни аниқлаб
беради.

← **Усул** объекти натижавий функцияни бажариб, у объектга нисбатан ўзини қандай тутиш,

мақсадга эришиш учун қандай амалий операцияларни бажариши кераклигини белгилаб беради.

Назария ва усулнинг тадқиқотда қўлланилиши услубиётда намоён бўлади.

Тадқиқот услубиёти – бу, изчил операциялар ва қўлланаётган усулларни

тартибга солувчи қоидалар тизими.

Амалий ва назарий жиҳатдан ҳақиқатни билиш учун усул назария орқали ўз вазифаларини бажаради.

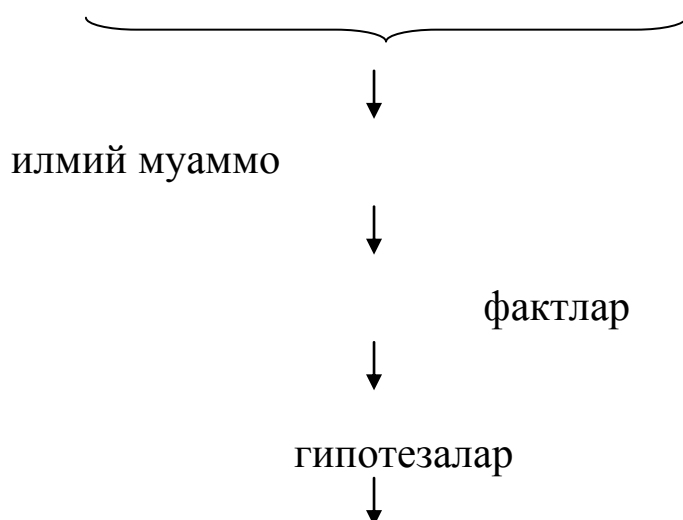
Юридик психология методологияси юриспруденция ва умумий психология методологиялари бирлигида намоён бўлади.

Методология - бу, назарий ва амалий фаолиятни ташкил қилиш ва тузишга қаратилган тамойил ва услублар тизими тушунчаси, ҳақиқатни билиш ва исбот қилиш усуллари ҳақидаги таълимотдир.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, услубий тадқиқот усуллардан ташқари тадқиқот шакллариغا эга.

Усул - бу объектга нисбатан бўлган психологик билимларни эгаллаш ҳаракатини англатса, **шакл** - шу билимларни эгаллаш босқичлари маъносини билдиради. Маълум бир пайтда йиғилган билимларни ўрганишда илмий муаммо, фактлар, гипотеза ва назариядан фойдаланиш мумкин.

Психологик-ҳуқуқий билимларни

назария

шакллари орқали қўлга киритиш мумкин.

Оддий шаклдаги билимлар (тушунча, фикр юритиш, хулоса чиқариш) кейинчалик илмий билиш даражасига кўтарилади.

Илмий билимлар эмпирия, яъни тажрибадан назарияга келиб тушиб шакллана бошлайди. Бу билимлар ҳаёт давомида текшириб, тақосланиб кейин илмий билимларга айланади.

Объектив дунёни тушуниб-етиш аниқ илмий-тадқиқот усуллардан ташқари қўшилиб кетган усуллар орқали амалга оширилади. Масалан: индукция-дедукция, таҳлил-синтез, абстракциялаш-умумийлаш-тириш ва бошқ.

2.2. Юридик психологиянинг назарий билиш усуллари тизими

Усуллар тизими диалектика усулларининг умумий-илмий ва хусусий-илмий даражасида шаклланган бўлади.

Умумий диалектика усули объектив дунёни мантиқий, тарихий, психологик томонлардан ўрганишни талаб қилса, умумий-илмий усул – таҳлил - синтез, индукция-дедукция, тақослаш, аниқликдан- абстракцияга, статистик-математик, кибернетик каби усуллар орқали ўрганишни назарда тутди.

Хусусий-илмий усули – суҳбат ўтказиш, кузатиш, эксперимент, тест синовлари, анкета маълумотларини йиғиш йўлари орқали билимларга эга бўлишни англатади.

Умумий диалектик	}	усуллар назарий билиш усулларини ифодалайди
Умумий-илмий		
Хусусий-илмий		

Назарий билиш усулларини қандай методологик тамойиллар орқали қўлга киритиш керак? Методологик тамойилларни қўллаш учун қуйидаги талабларга эътибор қаратиш лозим:

1) ҳодиса, воқеа, жараёнлар ва атрофу-муҳит бошқа тизимлар билан боғлиқ бўлган ҳолда ўрганилиши керак;

2) илмий тадқиқотлар объектив равишда амалга оширилиши керак, тадқиқотчи кузатув давомида ва хулосалар чиқариш пайтида ўзи томонидан ҳеч қандай ўзгартиришлар киритиши мумкин эмас;

3) назарий томонидан тақдим этиладиган маълуматларнинг умумийлик даражаси ва шакли меъёрида бўлиши керак (агарда бу

даража юқори ёки паст бўлса унинг сифат – хусусияти, аҳамияти йўқолиб қолиши мумкин. Умумийликлар фалсафий қоидалар, назарий хулоса, аниқ сонларда ва ҳаққонийлик каби шаклларда берилиши мумкин.

4) дастлабки хабарларнинг қадр-қиммати бўлиши лозим. Бу дегани, назария даставвал у ёки бу ҳодисанинг ривожланиш ҳолатини кўра олиши ва у тўғрисида хабар беришини назарда тутди. Шакл-ланиб бораётган қонун қайси шароит ва тармоқларда қўл келишини тасдиқлайди;

5) қайта текшириш. Бу дегани, пайдо бўлаётган назарияни синч-ковлик билан эксперимент, амалиёт, таҳлилар орқали қабул қилиш лозим;

6) назариянинг далилларга тўғри келиши. Қўлга киритилган далиллар назарий томондан исботланган бўлиши лозим.

Назарий билишнинг методологик тамойиллари.

Назарий билишнинг қуйидаги методологик тамойиллари мавжуд:

1) билишнинг ўзига хос тамойили. Ҳар бир тадқиқотларнинг ўзига керакли бўлган усуллари бор, уларни қай даражада ва қаерда ишлатиш ва қачон тўхтатиш кераклигини билиш лозим.

2) тизимлилик тамойили. Яъни, ўрганилаётган предметни тизим сифатида қабул қилиш керак (жиноий ҳуқуқ, криминалогия, дастлабки тергов, суд, қайта тарбиялаш жаранлар). Бу аспектлар бир-бирлари билан ўзаро боғлиқ.

3) ривожланиш тамойили. Ўрганилаётган объект ҳар вақт ҳаракатда бўлишини назарда тутиш лозим.

Юридик фаолиятда шахсни ўрганишнинг психологик усуллари.

Шахсни ўрганишда унинг психологик хусусиятлари, психик жиҳат ва сифатлари, тарбияси, фаолияти ва йиғилган тажрибаларига эътибор бериш лозим бўлади. Яъни:

- биологик нуқтаи назардан - темпераменти (нерв тизимининг жиҳатлари; фаол ҳолатга келиши-пасайиши,

ривожланиши, доимий-лиги) психик жараёнлари (сезги, қабул қилиши, тасавури ва ҳ.к.);

- ижтимоий нуқтаи назаридан - жамиятга бўлган муносабати (дунёқараши, эътиқоди, интилиши, мулоқоти, қониқишлари, ижтимоий роллари ва ҳ.к.)

- билими, тажрибаси - интеллектуал ва психологик хусусиятлари (ақлий сифатлари, маданияти, дунё қарашларининг кенглиги; психик хусусияти; тафаккури, хотирасининг имкониятлари ва ҳ.к.) каби масалалар ўрганилади.

Шахсни ўрганишда қуйидаги усуллардан фойдаланиш мумкин:

- психологик тестлар;
- 10 та сўз ўрганиш ва 10 та сўзни такрорлаш қай даражада эканлигини аниқлаш (А.Р.Лурия бўйича);
- тушунчаларни таққослаш (1 жуфт сўзларнинг ўхшашлиги ва фарқини аниқлаш);
- воқеаларнинг кетма-кетлигини аниқлаш (карточкаларни тўғри таҳлаб воқеани кетма-кетлигини ёритиб бериш);
- билвосита эслаб қолиш (карточкалар орқали сўз ёрдамида керакли карточкани топиш).

Назарий билиш усуллари.

Юқорида тақитлангандек **назарий билиш усуллари** бу:

- диалектик;
- умумий-илмий;
- хусусий-илмий усуллардир.

Шахсга таъсир кўрсатувчи психологик усуллар қуйидагилардан иборат:

- маълумот бериш (оғзаки, ёзма равишда, схема ва графиклар орқали);
- қопқон ўйинлари орқали;
- таъсир ўтказиш;
- ишонтириш;
- рефлексияни юзага келтириш (шахсий анализ қилиш, шахсий хулқ ва руҳий ҳолати устидан фикр юритиши, ҳаёлан ўзини ўзганинг ўрнига қўйиб кўриши каби маълумотларни олиш);

- фикр юритиш вазифаларни кўллаш (ёлғон кўрсатмалар берилаётган пайтда керакли бўлган вазифаларни ўз вақтида қўйилиши ва ечимини топилиши.)

Юридик психологияда суд психологик экспертиза усуллари ёрдамида кўплаб керакли маълумотларни йиғиш мумкин бўлади.

Суд-психологик экспертизаси турларига куйидаги усуллар киради:

- жиний ишга тааллуқли бўлган маълумотларни психологик талқин қилиш;
- анамнез (биографик) усули;
- кузатиш ва табиий эксперимент;
- шахсни индивидуал - психологик хусусиятларини ўрганиш;
- психоанализ;
- анкеталардан фойдаланиш;
- суҳбат;
- компьютер диагностика усули (тест орқали психограмма тузиш).

Хулоса қилиб айтганда, турли психологик ва юриспруденцияга оид усуллар тизимли ёндошиш орқали фаолият жараёнининг асосий психологик қонуниятлари, ўзаро ҳамкорликни чуқур талқин қилиш, шахс структураси ва ҳуқуқий нормаларнинг тизимини ўрганиш ва уларга аниқ тавсиф беришга ёрдам беради.

3 БОБ

Юридик меҳнат психологияси

3.1. Юридик меҳнат фаолиятига психологик тавсиф

Юридик меҳнат психологиясининг **предмети** - ҳуқуқни қўллов-чи фаолиятнинг психик қонуниятларини ўрганиш ва юридик касб-нинг касбграммаларига оид психологик асосларини ишлаб чиқиш, касбий маҳорат кўникма ва малакаларни тарбиялаш, кадрларни тан-лаб олиш ва жойлаштириш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятини бошқариш, касбий йўналиш, касбий саралаш, ҳуқуқни муҳофаза қи-лувчи органлари ходимларининг шахсини тарбиялаш ва шаклланти-риш, касбий бузилиш ва уни олдини олиш, ишчи жой ва вақтни ташкиллаштириш каби масалаларни ўрганишга қаратилган.

Кўпгина буюк психолог олимлар (Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев ва бошқ.) психология-нинг методологик асосларини ўрганиш учун инсоннинг амалий меҳ-нат фаолиятини психологик талқин қилиб чиқиш керак деган фикрни юритганлар.

Амалий меҳнатнинг юриспруденция мисолида самарадорлиги ва сифатини оширишда қуйидаги аспектларга эътибор қаратиб ўтиш зарур:

1) юриспруденцияга оид кўп мақсадли меҳнат жараёнининг самарадорлигини ўрганиш, тизимли талқин қилиш ва амалга ошириш (бу - терговчи, прокурор, судья, юрисконсулт ва ҳ.к. фаолият турларида);

2) меҳнат самарадорлигини ошириш учун унинг имконият-ларини кўриб чиқиш;

3) меҳнат самарадорлигини ўрганиш давомида шахс структура-сини талқин қилиш;

4) меҳнат самарадорлигини ошириш давомида унга таъсир этувчи ташқи шарт-шароитларни психологик талқин қилиш.

Юридик фаолиятдаги ютуқлар биринчи навбатда мулоқот жа-раёни, махсус вазиятларда одамларни бошқариш билан боғлиқдир. Лекин, бу вазиятларнинг моҳиятига тушуниб етиш уларни ҳаққоний талқин қилиш бир-мунча қийинчиликларни келтириб чиқаради. Бунинг учун амалиётда ҳукмдорлик қилаётган меҳнат жараёни зарурдир. Шунинг учун юридик меҳнат психологиясининг

асосий вазифаси - шахс ва унга қўйилаётган талабларнинг бири-бирига бўлган боғлиқлиги ва таққосланишига қаратилган.

Юқоридаги мулоқот жараёни қандай кўринишга эга, уни қай тарзда амалга ошириш мумкин, қўйилаётган талаблар қандай ижро этилиши мумкин?

Бу масалаларга тизимли ёндошиш учун куйидаги босқичларда иш олиб бориш зарур:

- биринчидан: фаолият давомида намоён бўлаётган касбий маҳорат сифатларини аниқлаш;

- иккинчидан: шахсий сифатларни белгилаш;

- учинчидан: касбграмма структурасини тузиш (яъни, касбий маҳорат шахсий билим, кўникма малакаларнинг тақсимланиши);

- тўртинчидан: “инсон ва ҳуқуқ” тизимидаги боғлиқликни аниқлаш кабилар.

Шахс юридик касбини танлашдан олдин, биринчи ўринда бўлғуси касб фаолиятининг мураккаблиги ва унга қўйилган талаблар тўғрисида тасаввурга эга бўлиши керак.

Юридик соҳасига оид маълумотлар, касбга бўлган муҳаббат, шахсий қобилиятлардан ташқари шахсда катта ҳаётий тажриба, касбий кўникма ва малакаларни ҳосил бўлишини талаб қилади (маса-лан, кўпчилик ёшлар учун юридик институтига кириш обрўли бўлиб ҳисобланади, лекин мазкур касбга бўлган муносабат шаклланмаган бўлиши мумкин).

Юридик меҳнат фаолиятнинг бошқа касблардан ажралиб турувчи томонлари куйидагилардан иборат:

- биринчидан: терговчи, прокурор, судья, адвокатларнинг ҳар бир янги ишлари янги вазифаларни бажаришга ундайди. Бу вазифаларга янгича ёндошиш ва муносабатда бўлиш, ҳақиқатни қўлга киришида ёрдам беради;

- иккинчидан: ҳар бир юрист ходими ўзининг ҳаракатларини қонун нормалари билан солиштириб кўриши лозим;

- учинчидан: юрист ходим нафақат ўзининг шахсий иш фаолиятини ташкил қилиши, балки бошқалар билан қай тарзда иш олиб бориши кераклиги каби масалаларни ечиши лозим.

Юридик меҳнат фаолиятида касбий этикасига риоя қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Касбий этика - ҳуққ кодекси – яъни, одамлар орасида касбий фаолият асосида мавжуд ўзаро муносабатларнинг ахлоқий тавсифини ифодалайди. Умумий бир жамият ёки синфга тегишли

бўлган ахлоқий талаблардан ташқари, айрим касбий фаолият турлари учун ҳам мах-сус хулқ нормалари мавжуд. Бу нормаларни қабул қилиш ва уларга риоя этиш ижобий натижаларга олиб келиши мумкин.

Ахлоқий маданиятни билиш:

1) шахснинг дунёқараши, этик билим ва эътиқодини ифодалайди (яъни, жамиятнинг ахлоқий талабларини билиш, онгли равишда мақсадини ифодалаш);

2) ахлоқий ҳиссиётлар маданияти - нафақат “яхши” ва “ёмонни” фарқлай олиш, балки бой эмоционал доирага эга бўлиш, бошқаларга нисбатан ҳамдард, малҳам бўлиш қобилиятларини назарда тутати;

3) амалий фаолиятда – фаол ҳаётини поғонани ахлоқий маданият орқали қўлга киритиш мумкинлигини англатади.

Юрист куйидаги ахлоқий сифатларга эга бўлиши керак:

-объектив;

-адолатли;

- холис;

-мустақил;

-инсон ҳуқуқларига риоя қилиш ва уларни муҳофаза қилиши;

-айбдорлик презумпцияси тамойилига риоя қилиш ва ҳ.к.дир.

Юқоридаги ахлоқий сифатлар асосий тамойиллар тарзида

юрист

фаолиятининг мазмуни ва хулқининг стратегиясини ташкил қилади.

Юрист фаолияти билан машғул шахснинг этика ва маданияти доимо “юқорида” бўлиши лозим.

Касбий ахлоқ ҳақида гап кетганда суд этикасининг ривожланиш даражаси ҳам назарда тутилади.

Суд этикаси тизими 2 бўлимдан иборат:

- умумий;

- махсус.

Умумий бўлим суд этикасининг асослари, унинг предмети, усуллари, вазифаларини кўриб чиқса, **махсус бўлим** - суд ишларидаги ахлоқий муносабатларнинг мазмун-моҳиятига тегишли масала-ларни ўрганади (яъни, суд тергов ишларидаги терговчининг этикаси, адвокат, экспертчиларнинг ахлоқи, тузатиш меҳнат колонниялари тарбиячиларининг ахлоқи, терговчининг ахлоқий тарбияси ва ўзи ни-ўзи тарбиялаш) .

Суд этикаси назариясининг асосчиси бўлиб А.Ф.Кони ҳисобланади (1909). У “суд этикаси”ни юридик ўқув юртларида ўтиш жуда ҳам муҳим деб такидлаб ўтган эди.

3.2. Юридик касбларнинг касбграммаси (терговчи фаолияти мисолида)

Юрист фаолияти – кўпқиррали “иерархия”(поғоналий) моҳиятга эга. Унинг тизими қандай?

Терговчининг касбграммаси.

Касбграмма - бу касбий ва шахсий сифат, билим, кўникма ва малакаларнинг ўзаро боғлиқлигини ва уларга қўйиладиган талабларни назарда тутди.

Ҳар бир юридик касбининг ўзига ҳос касбграммаси мавжуд. Унинг тузилишини терговчи касбида кўриб чиқиш мумкин. Терговчи касбграммасида 6 тур фаолияти ўз аксини топган. Бу фаолиятлар вужудга келган махсус вазиятларда ўз ифодасини топади.

Терговчи касбграммаси тизими:

Ижтимоий фаолият:

1. Умумий сифатлар: 2. Махсус сифатлар:
 - ватанпарварлик; - ҳақиқатга интилиш;
 - инсонпарварлик; - адолатни ҳукм суришига интилиш;
 - ҳаққонийлик; - касбий ғурур;
 - тамойиллик.... - касбий этика.

Реконструктив фаолият:

Хотира, тасаввур қилиш, тафаккур, умумий ва махсус ақл, индукция-дедукция каби хусусиятларни қўллаш.

Ташкилий фаолият:

- ташкилотчилик қобилияти; - мулоқот давомидаги
- ирода; ташкилотчилик
- тиришқоқлик.... қобилиятлари.

Тасдиқловчи фаолият:

Тартибийлик, аниқ ҳаракат қилиш, пухталиқ, ёзма нутқининг ривожланганлиги каби қобилиятлар назарда тутилади.

Коммуникатив фаолият:

Мулоқотга мойиллик, эмоционал қатъийлик, сезгирлик, бошқа-ларга кулоқ солиш, бошқалар билан суҳбат куриш кўникмаларининг намоён бўлиши.

Қидирув фаолияти:

Кузатувчанлик, билармонлик, диққатининг ҳажми ва мустаҳкам-лиги, диққатни жамлаш қобилияти ва юқори даражадаги йўналган-лиги сифатлари.

Ҳар бир фаолият турида терговчи ўзи бир неча ижтимоий ролларни ижро этиши мумкин: у социолог ва криминалист (жиноий иш-нинг сабаблари ва қандай шароитда содир этилганлигини аниқлайди), педагог ва психолог (шахсга тарбиявий таъсир ўтказиш ишларини олиб боради ва ҳ.к.).

Судья фаолият

А.Ф.Кони суд фаолияти ва суд этикасини ўрганиш давомида судьянинг шахсига катта эътибор бериб ўтган. Унинг фикрича, “фаолият қоидалари қанчалик яхши бўлмасин, улар тажрибасиз, кўпол, виждонсиз одамлар қўлларида ўз кучи ва аҳамиятини одил суднинг нотўғри ҳаракатлари боис энг адолатли ва қонуний нормалар ҳам, “йўқ нарса”га айланиб қолиши мумкин” (1909).

Ҳақиқатни ўрнатишда суд фаолиятининг ўзига хос жиҳатларидан ташқари, судьянинг инсонийлик хулқи катта аҳамиятга эга. Судья, ҳақиқатни топиш давомида, руҳий кучлар, юзаки фикрларга берилмаслиги лозим. Судьянинг шиори: “мен бошқача иш тута олмайман” эмас, “мен шуни хоҳлайман” деган сўзлардан иборат бўлиши керак. Қонунга амал қилинаётганда шахсий эътироз, адоват, хайри-хоҳлик бўлиши мумкин эмас. (А.Ф.Кони, 1909)

Суд фаолиятининг асосий вазифаси – кўрилаётган ишга оид исботларни амалий қонун ҳужжатлари асосида чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб чиқиб одил ҳуқум чиқаришдир.

Суд жараёни давомида, жуда қисқа муддат ичида судьялар судланувчи тўғрисида тўлиқ тавсиф олишлари лозим. Бу тавсиф, шахсни атрофдаги ижтимоий муҳитга бўлган муносабатини акс эттирувчи маълумот бўлиб, бунда уни ривожланишига оид тўғри ижтимоий тавсиф қўйилганлиги ва унга таъсир ўтказувчи ижтимоий воситалар белгиланганлигини ифодаланади ва ниҳоят, чиқарилган ҳукм, шахсни жамият билан бўлган муносабати асосидаги мавжуд бўлган низони бартараф қилишга имконият беради.

Суд жараёнини маданий равишда олиб бориш лозим. Суд - бу ягона ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ҳисобланиб, бунда қўлланилаётган қонун ошкоралик шароитида намоён бўлиши керак. Бу ҳолатда судья нафақат судланувчига балки суд жараёнида иштирок этаётган барча иштирокчиларга тарбиявий таъсир кўрсатади, яъни:

- фуқароларда ҳуқуқий онгни шакллантириш;
- жиноий жараёнда жазони қўллаш учун керакли ижтимоий-психологик муҳит яратиш;
- суд жараёни маданияти нуқтаи назаридан судланувчи ва унинг шерикларига ахлоқий жазо қўллаш;
- суд жараёни жиноий ишни содир этишнинг сабаблари ва шароитларини топишга жамоанинг фикрини қўллаш каби ҳаракатлар ишлар амалга оширилади.

Судья касбграммасининг асосий томонлари: ижтимоий, реконструктив, коммуникатив, ташкилий, тасдиқловчи фаолият турларидан иборат бўлиб уларни иш жараёнида қўлланилиши судьянинг касбий, ўзига хос хусусиятларини намоён бўлишида ниҳоятда қўл келади.

Ушбу мавзунини ёритишда биз терговчи ва судьянинг касбграммаларига батафсил назар ташлаб ўтдик. Бошқа юридик касблар (яъни, прокурор ва унинг ёдамчилари, адвокат, эксперт-криминалист, нотариус, жиноий қидирув инспектори, ГАИ ходимлари ва ҳ.к.) ҳам ўзига хос касбий ва шахсий сифат, билим, кўникма ва малакаларга эга ва уларга қўйиладиган талаблар ўз маъмун-моҳияти билан ажралиб туради..

4 БОБ

Юридик фаолиятининг ижтимоий - психологик асослари

4.1. Мулоқот жараёнида психологик алоқани ўрнатиш ва ривожлантириш асослари

Мулоқот – бу инсонлар ўртасида ўрнатилган ўзаро ҳаракат бўлиб ҳисобланиб инсонлар орасида бир - бирларини ўрганиш, ўзаро муносабатлар ўрнатиш, керакли бўлан ҳулқ-атворни белгилашга қаратилган. Мулоқот жараёни «инсон-инсон» тизимида бўлиб ўтади ва бу тизим ижтимоий шароитларда ўз аксини топади.

Мулоқот жараёнида психологик алоқа ўрнатилади.

Психологик алоқа – мулоқотчиларнинг бир - бирига бўлган интилишларини ўрнатиш, ривожлантириш ва қўллаш демакдир.

Ушбу алоқа 3та босқичда ривожланиши мумкин:

- 1) ўзаро баҳолан;
- 2) ўзаро қизиқиш;
- 3) «иккилик», «учликлар»га бўлиниш.

Ушбу босқичлар дам олиш пайтлари, экскурсия, сайёҳатларда яқол намоён бўлади. Психологик алоқани ўрнатиш ва ривожлантириш давомида одамлар психологик тўсиқлар (барьер)га дуч келадилар. Бу психологик тўсиқлар бефарқлик, ишонмаслик, нафрат, бир - бирига тўғри келмасликлардан келиб чиқади. Демак, психологик тўсиқларни бор ёки йўқлиги одамларнинг шахсий хусусиятларига боғлиқ.

Юридик фаолиятида мулоқот жараёни қандай мазмун - моҳиятига эга ?

Ўзга инсон билан илк бор танишида қўлланиладиган керакли сўзларни танлаб олиш катта аҳамиятга эга. Юридик фаолиятида шахс-ларни тўғридан тўғри мулоқотга чақириш психологик ноқулайлик ҳолатини келтириб чиқаради ва биринчи таъсурот эффектини сусай-тиришга ва салбий бўлишига олиб келади.

Демак, танишиш учун ишлатиладиган биринчи сўзлар қанчалик табиий ва тушунарли бўлса, шунчалик мулоқот тез ўрнатилади ва осон ривожланади. Бунинг учун юрист соф, бетакрор, сезгир бўлиши лозим. Қизиқтираётган шахс билан психологик алоқани ўрнатишда биринчи навбатда юрист ўзи тўғрисида ижобий таъсурот қолдириши лозим. Бунда:

- 1) унинг ташқи қиёфаси;

2) экспрессив реакция (мимика, ҳаракатлар, юриш-туриш ва ҳ.к.)лари;

3) овоз-оҳанги, нутқи юқори даражада бўлиши лозим.

Юрист – амалиётчи мулоқот давомида қизиқтираётган шахснинг нафақат ташқи қиёфаси, балки унинг субъектив дунёси, режалари, қилмишларини тушунишга ҳаракат қилиши лозим. Шу боис, биринчи таъсуротларнинг юзага келишида 3та босқич иш олиб бориш керак бўлади, яъни:

1) жисмоний индивиднинг ташқи хусусиятлари (жинси, бўйи, мимикаси, кийими, юриш-туриши, роллий жиҳатлари ва ҳ.к.)ни аниқлаш;

2) ҳамкорнинг эмоционал ва ҳулқий кўринишлари ва умумий психик ҳолатларини белгилаш;

3)мақсадга мувофиқ фикр юритиш ва эмоционал таъсуротлар остида ҳамкор образини тузиш (ижтимоий-роллий ва индивидуал-шахсий томонларини назарда тутган ҳолда) ва ҳ.к.

Мулоқот давомида шахслар бир бирига бўлган тасавурида ёқиши ва ёқмаслик маъноларини билдириб қўйишлари мумкин. Ўзаро бир-бирига ёқиш жиҳатлари ижобий муносабатлар орқали вужудга келади. Шунинг учун, юрист психологик алоқани ўрнатиш ва ривож-лантириш пайтида **объект томонидан ўзига тегишли ёқиш ҳиссиё-тини уйғотиши лозим.**

Бу ерда юрист ва уни қизиқтирувчи шахс ўртасида самиймилик, шахсий қадриятларнинг бирлиги, (яъни «яхши» ва «ёмон» тушунча-ларнинг уйғунлиги), умуминсоний ахлоқий нормаларга риоя қилиш каби хислатлар намоён бўлиши лозим. Яъни, юрист ва уни қизиқти-рувчи шахс (объект) бир ҳил фикр юритишлари, ўзларининг ички дунёларини бирлаштириши ва тушинишлари керак бўлади.

Мулоқот жараёнида юрист ўзининг эрудицияси, интеллектуал жиҳатлари, социал – психологик томонлари билан ажралиб туриши, ўзгаларни диққат билан эшитиши, уларнинг кўзларига қараб керакли имо-ишоралар қила олиш маҳоратига эга бўлиши керак.

Дейл Карнеги ўзининг «Дўстларни қандай ортириш мумкин ва шахсларга қандай таъсир ўтказиш керак?» китобида ўзгаларга ёқиш учун 6 –та усулни қўллаш кераклиги ҳақида гапириб ўтади:

1. суҳбат давомида мулоқатчи билан самимий муносабатда бўлиш;

2. кўпроқ жилмайиш;
3. суҳбат давомида суҳбатдошнинг исмини кўпроқ тилга олиш;
4. суҳбатдошни қизиқтирувчи мавзулар тўғрисида гап юритиш;
5. суҳбатдошнинг нодир ва бетакрорлигини ўзига англатиш;
6. суҳбатдошни диққат билан эшитиш ва ўзи тўғрисида сўз юритишга ундаш.

Ўзгани эшитиш – бу санъат демакдир. Ушбу санъатга эга бўлиш учун юрист ўз устида йиллар давомида ишлаш лозим.

Гувоҳ, жабрланувчи, айбланувчи ва гумон қилинувчи шахслардан керакли бўлган маълумотни олишнинг психологик хусусиятлари

Суҳбатдош билан психологик алоқа ўрнатиш ва унинг онги, онг остидаги психик доираларига таъсир кўрсатиш мулоқотнинг амалга оширилишидаги ютуғларга олиб келади.

Амалиётда инсонларнинг психик фаолиятларидаги қонуниятлар-га асосланган ҳолда улардан керакли бўлган маълумотларни олиш турли хил усуллар орқали амалга оширилади (онгга таъсир ўтказиш ва онг остидаги доирага таъсир ўтказишнинг махсус усуллари орқали).

Онг остидаги доира – онг остидаги назариянинг мазмунини ташкил қилади ва инсон организмнинг нормал ҳаётий фаолиятини белгилайди. Онг остидаги назариянинг вазифаси шундан иборатки у онгимизнинг «муҳофаза қилувчи механизми»ни ташкил қилади ва уни, яъни онгни, иккинчи ва учинчи даражага эга бўлган маълумотлардан холис этади (бўшатади), инсоннинг иш фаолиятида ҳулқига ҳалақит берувчи қарама–қарши маълумотларни чиқариб ташлайди.

Юрист фаолиятида керакли бўлган маълумотларни ўрганиш давомида кўпроқ онг остида намоён бўлувчи психик жиҳатларга таъсир ўтказилади. Чунки айбланувчи (гувоҳ, жабрланувчи, гумон-ланувчи) шахс онгли равишда маълумот беришдан бош тортса, уни онг остидаги доирасида йиғилган маълумотларни беришга ундаш мумкин бўлади. Буни 2-та асосий йўллар билан амалга ошириш мумкин:

- 1) нутқ орқали керакли фактлар тўғрисида маълумот бериш;

2) жисмоний ва экспрессив ҳаракатлар орқали маълумот бериш ҳаракатлари.

Ушбу икки йўлни ишга солиш учун қўйидаги усуллардан фойдаланиш лозим:

1) аниқ предметларни кўрсатиш орқали субъектнинг хотирасида керакли бўлган образларни жонлантириш ва бевосита гапиртириш (плакатлар, эълонлар, музей экспонатлари орқали;

2) суҳбат давомида аралаш мавзуларни қўллаш (тўғридан-тўғри саволлар эмас, балки “четдаги” саволлар билан мавзунини ёритиш);

3) аниқ саволларни ўртага қўйиш (бу саволлар мавзуга тегишли бўлиб субъектга яхши таниш бўлиши ва улар психологик жиҳатдан тасдиқланган ва ишонарли даражада бўлиши лозим.);

4) суҳбатга «тортиш» пайтида субъектнинг аниқ психологик ҳолатини шакллантириш лозим (эмоционал ўзгаришлар: қизариб кетиш, кўз ёшлари мулоқотнинг давомийлигига ҳалақит бериши мумкин). Берилаётган саволлар, хатти-ҳаракатларнинг нормал психик ҳолатига таъсир курсатади;

5) жинсий фаолиятга таълуқли бўлган предметларни кўрсатиш (бу жараёнда субъектнинг психик ҳолатига назар ташлаш лозим);

6. фаувакулотдаги, қисқа муддатли, ўта психологик вазиятларни юзага келтириш (бу вазиятларга субъектнинг муносабатини аниқлаб олиш) лозим;

7) суҳбатга табиий ҳаётини яратиш ва субъектни бу ҳолатга кўникишини таъминлаш (шароит қанчалик оддий бўлса субъект шароитга тез кўникади ва суҳбат ўз самарасини беради).

Қизиқтираётган шахсга баҳо беришда формал ва ноформал усуллардан фойдаланиш мумкин.

Формал усулларга – мақсадга йўналтирилган кузатув ва суҳбат, хужжатларни таҳлил қилиш, таржимаи ҳолни ўрганиш, турли анкета маълумотларни қўллаш каби усуллар киради (онг даражасида)

Ноформал усулларни – турли интуитив имкониятлар ёрдамида қўлга киритилган маълумотлар ташкил қилади (онг ости даражасида)

4.2. Шахсни ўрганиш схемаси

Қизиқтираётган шахсни ўрганиш давомида кўйидаги махсус схемадан фойдаланилади.

1) Умумий маълумотлар: туғилган вақти ва жойи, миллати, маълумоти, мутахассислиги, иш жойи, мансаби, оилавий шароити, турар жойи, сиёсий партияларга алоқадорлиги ва ҳ.к.

2) Ташқи белгилари:

- юзи (қисқача оғзаки портрети, юз тузилиши);
- бўйи (пасд, ўрта, баланд, бўйидаги камчиликлар);
- оғирлиги ва баданининг тузилиши (ориқ, ориқроқ, тўла, ўта тўла ва ҳ.к.);

- ташқи қиёфаси, кийиниши (тоза ёки тозза эмаслиги, модага риоя қилган ёки қилмаганлиги ва ҳ.к.);

- хатти-ҳаракатлари (яхши, ёмон таъсурот қолдиради);

- овози (ёқимли, ёқимсиз, кўчли, думоғли ва ҳ.к.);

3) Ҳаётининг йўли:

- ота-онаси (туғилган жойи ва вақти, миллати, турар жойи ва ҳ.к.);

- ёшлик дамлари (оиладаги ҳаёти, оиладан ташқари, нечанчи фарзанд, ака-сингиллари, уларнинг муносабатлари, ҳаётидаги воқеаларнинг таъсири ва ҳ.к.);

- мактаб (мактабнинг йўналиши, қайси мактабни тугатган, яхши кўрган фанлари, тенқурлари билан муносабатлари, мактаб интизоми-ни бузганлиги ёки бузмаганлиги, ютуғлари, ўқиш фаолиятидаги баҳолари ва ҳ.к.);

- ўқув юртлар (киришнинг сабаби, ютуғлари, олган билим, кўникма, малакалари, 16-19 ёшдаги кўзга кўринган воқеалари);

- меҳнат фаолияти ва ҳарбий хизмати (меҳнат ва ҳарбий хизмат-нинг характери, уларга муносабати, меҳнат фаолиятининг шахсга бўлган таъсири);

- оилавий ҳаёти (болалари, ким билан турмушда).

4) Ҳаётининг тармоқлари:

- оиласи (эри, хотини, ота-она ва болаларига муносабати);

- касби ва мутахассислиги;

- сиёсий ва жамиятдаги фаолиги;

- бўш вақтини ўтказиши;

- соғлиги;

5) Ҳулқи:

- доимий қайфияти (меъёрида, баланд, ёмон, қийинчиликларга бўлган муносабати, ўзини йўқатиб қўйиши ёки йўқотиб қўймаслиги, бефарқ бўлиши);

- хиссиётларининг кўринишлари (тез, ўрта, осон жаҳли чиқиши, арзимас нарсаларга қайфиятининг бузулиши);

- иродасининг кўриниши (мустақил, мустақил эмас, интизомли, қатъий, қўркмас ва ҳ.к.);

- мураккаб вазиятлардаги ҳулқи (тинчликни сақлайди, ўзини йўқотиб қўйиши, нутқи ва ҳаракатларининг мантиқийлиги ёки бундай эмаслиги);

- ичиб олган ҳолатидаги ҳулқи (тинч, агрессив, назоратни йўқотиши, ўз-ўзи билан бўлиши, сергап, ҳоли қолиши ва ҳ.к.);

- ахлоқий ҳулқи (ахлоқ нормаларига риоя қилиши, аёллар билан муносабати, ростгўйлиги, мураккаб муносабатларда жасурлик кўрсатиши ва ҳ.к.).

6. Темперамент ва характери:

а) Темпераменти:

- муомала қила олиши (суҳбатдош, суҳбатдош эмас, кам гап, уятчан, қаътий, қатъийсиз, сардор бўлишга мойил ва ҳ.к.);

- эмоционал (босиқ, қизиққон, вазмин, хафадор, ўзини тута олади – тута олмайди, пессимист-оптимист);

б) Характери:

- характерининг жиҳатлари: одамлар билан муносабатда бўлган-да хушмуомалали, талабчан, синчков, виждонли, ўзи ва ўзгаларга бўлган муносабати ва ҳ.к;

-характеридаги камтарлик жиҳатининг устунликлари (биринчи, икинчи, кескин кўринишлари);

7. Хулқининг мотивацияси:

- эҳтиёжларининг устуворлиги (физиологик ўзини-ўзи сақлаб қолиш, ижтимоий гуруҳда муносиб бўлиши, ўзининг шахсига ҳурматда бўлиши ва ўзини-ўзи кўрсата олиши).

- қадриятлар;

а) шахсий қадриятлар (юксалиш, ўзгаларга ёрдам бериш, аниқ фаолият ва эҳтиёжларини қондириш йўналишлари);

б) ижтимоий қадриятлар (жамият қабул қилган норма, анъаналарга бўлган йўналишлари, ҳуқуқий тартибни ҳурмат қилиши);

в) моддий қадриятлар (пул, буюм, мулк каби тушунчаларга муносабати);

г) сиёсий қадриятлар (демократияга, сиёсий партиялар, давлат-нинг сиёсий ҳаётига бўлган муносабатлари, шахсий илмий қараш-лари);

д) ғоявий қадриятлар (дунё қараши, диний қарашлари);

- қизиқишлари;

- идеаллари.

8. Ижтимоий мослашуви:

- ижтимоий атроф-муҳитга муносабати (таниш бўлган одамлар ва дўстлари билан муносабатлари, ўзгалар томонидан уни тан олиши, қариндош–уруғлари билан алоқалари);

- ижтимоий вазиятни қабул қилиши (аниқ шароитдан келиб чиқиши, мантиқли ёки мантиқсиз ҳаракатлари, вазиятларга тез мослашуви);

- ўзини-ўзи баҳолаши.

9. Қобилиятлари:

- умумий қобилиятлари (нутқ тезлиги - секинлиги, тез эслаб қолиши, тасаввур қилиш бойлиги, хулосаларининг кенглиги);

- махсус қобилиятлар (ташкилотчилик, педагогик қобилиятлари, танишиш, яқинлашиш, одамларга таъсир ўтказиш қобилиятлари, одамларни тушуниш қобилияти);

Ушбу «схема» орқали мулоқот жараёнида қизиқтираётган шахс тўғрисида маълумот йиғилади ва унга баҳо бериш амалга оширилади. Мулоқот жараёнида турли усуллардан фойдаланиш мумкин (м-н: таржимаи ҳол усули, тест синовлари, ёзув хатларни анализ қилиш ва ҳ.к.).

Жиноятчи шахслар билан музокара юритишнинг психологик томонлари

Жиноятчи шахслар билан музокара юритиш, яъни улар билан дипломатик муносабатда бўлиш қадим замонлардан бошлаб интеллектуал фаолиятнинг мураккаб тури бўлиб ҳисобланади. Бу жараёнда юзага келувчи ҳаф-ҳатар ва низоли вазиятларни бартараф қилишда ўзаро келишув ҳолатини ўрнатиш, бир тўхтамга келиш ҳаракатларини қўллаш лозим бўлади.

Бу келишувни қўлга киритишда томонлардан иродавий куч талаб қилинади ва унинг асосида керакли бўлган таклиф, талаб, шарт ва тилаклар қабул қилинади.

Музокара бу, инсонлар ўртасидаги мулоқот жараёнининг универсал воситаси ҳисобланиб у орқали томонларнинг қизиқиш ва

фикрларига халақит берувчи ҳолатлар бартараф килинади ва ўзаро келишув битими юзага келади.

Музокара юритиш – катта санъатдир, бу ерда одамларнинг ҳис тўйғулари, умидлари акс эттирилади.

Музокарачиларнинг ҳоҳиш, қобилиятлари, индивидуал хусусиятларини инобатга олиниши музокара натижасига ижобий таъсир юритилади.

Музокарани ташкил қилишда ташкилотчилар психологик ва педагогик билимлар билан қуролланишлари, интеллектуал, коммуни-катив қобилиятлари эга бўлишлари лозим.

5 БОБ

Жиноятчи шахс психологияси

5.1. Жиноятчи шахсга психологик тавсиф

Ҳар қандай жиноий қилмиш жиноятчининг психологик хусусиятларидан келиб чиқади. Ушбу психологик хусусиятларни юзага келтирувчи шароитларни ўрганиш жиноий-жараён қонунчилигининг зиммасига юклатилади.

Жиноятчи - жиноий ишни содир этган ва суд ишларини олиб бориш давомида айибдор деб топилган шахсдир.

Жиноятчи шахс тўғрисида сўз юритилганда унинг психологик аспектларига эътибор бериш лозим. Бу аспектлар нималардан иборат? Шахсни ўрганиш давомида унинг атрофу муҳит билан боғлиқ бўлган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий шароитлар муҳим аҳамиятга эга. Бу шароитлар жиноий ишни содир этишда катта рол ўйнайди ва унинг моҳиятини ойдинлаштиришда кўл келади. Ижтимоий шароитлар жиноий қилмишда ўз аксини топади ва шахснинг хатти-ҳаракатлари орқали намоён бўлади. Бу шароитлар узоқ муддат давомида қатламлашиб шахснинг ўзида муҳрланиб қолади ва кейинчалик нафақат алоҳида жиноий ходисалар, балки ҳуқуқбузарликларга олиб келади.

Жиноятчи шахс оддий инсондан қайси томонлари билан фарқ қилади ва қандай хусусиятларга эга?

Уларни психологик ва ижтимоий таққослаш давомида куйидаги натижалар намоён бўлади:

жиноятчининг:

- юқори даражада нотинчлиги ва ўз ўзига ишонмаслиги, шавқи тез, тажавузкор, жамиятнинг қадриятларидан узоқ;

- ахлоқий ва ҳуқуқий нормалларига оид талабаларни яхши ўзлаштирмаган, кичик гуруҳлардан узоқлашган (оила, ишчи жамоа ва бошқалар);

- кичик гуруҳларга ижтимоий фойдаси тегмаслиги каби белгилари мавжуд.

Бундай тавсифномалар шахслар томонидан босқинчилик, ўғрилик, одам ўлдириш, тажовус кўрсатиш, баданига шикаст етказиш каби жиноий қилмишларни келтириб чиқаради.

Юқоридаги жамиятга қарши бўлган қарашлар ва йўналишлар жинойтчини бошқа одамлардан ажратиб туради ва бу қарашлар жинойт қилмишининг сабабларини белгилаб беради.

Бундай қараш ва йўналишлар ўз индивидуал-шахсий шаклларга эга ва биологик томонидан исботланган бўлиб ҳаёт шароити ва тарбиянинг таъсири остида ўз маъно- мазмунини тўлдириб туради.

Одам жинойтчи бўлиб туғилмайди, у жинойтчи бўлиб шаклланади. Ноқулай шароитлар таъсири остида унинг шахси аста секинлик билан ўз ифодасини топади. Лекин бу шароитлар жинойт қилмишни келтириб чиқармайди, лекин шахснинг ички дунёси ва психология-сини вужудга келтиради. Инсон ўз психологик табиатига тегишли бўлган ҳаётий шароитларни танлайди ва қабул қилади.

Ҳар қандай индивид шахс сифатида мавжуд муносабатлар, ривожланиш ва онгнинг маҳсулидир. Лекин бу муносабатларнинг шахс томонидан қабул қилиниши ҳар - ҳил бўлиб турли ҳаракатларга олиб келади. Шахснинг қадрият, нормалар, ижтимоий институтлар ва гуруҳларга бўлган муносабати ташқи ва ички шароитларга боғлиқ. Мавжуд бўлган ушбу боғлиқлик икки тарафлама - психологик ва ижтимоий нуқтаи назарлар орқали ўрганилади. Шахсни, шу жумладан жинойтчи шахсни ҳам психологик ҳам ижтимоий томонлар орқали ўрганиб чиқиш зарур эканлигини қатор олимлар тавсия этганлар (Ратинов А.Р., Игошев К.Е., Глазырин Х.Р., Дулов А.В, Васильев В.Л. ва бошқ.).

Жинойтчининг индивидуал – типологик томонларини ўрганишда унинг 3 - та кўриниши намоён бўлиши мумкин:

- умумийлиги;
- алоҳидалиги;
- бетакрорлиги.

Бу кўринишлар жинойтчини 3 та гуруҳга бўлади:

- умумий турдаги жинойтчи;
- аниқ турдаги жинойтчи;
- аниқ даражадаги жинойтчи.

Ижтимоий нуқтаи назар бўйича жинойтчи шахс 2-йўналиш орқали ўрганилади:

1. ижтимоий-типологик;
2. ижтимоий-ролли.

Биринчи ҳолатда, шахснинг ижтимоий мавқеи (яъни, ижтимоий нормаларни қабул қилиши ва ижро этиши), иккинчи ҳолатда шахснинг фаоллиги (яъни, қонуний нормаларни бузганлиги ва бунинг натижасида ҳуқуқий низоларни келиб чиқиш сабаблари) ўрганилади.

Криминал психологиянинг асосий масалаларидан бири – шахс-нинг ички мойилликларини аниқлаб чиқиш ва улар орқали унинг мотивацион доирасини муҳит билан боғланганлиги ва ўзаро ҳара-катда бўлганлиги остида криминоген вазиятни вужудга келганлигини ўрганишдир.

Ҳар бир хатти-ҳаракатларимизни амалга оширишда объектив (ташқи вазият) ва субъектив (шахсий қарашлар) сабаблар алоқадор бўлади.

5.2. Жиноий қилмишларнинг ижтимоий-психологик сабаблари

Моддий қадриятларга бўлган эҳтиёж ва уларни қониқтириш учун керакли бўлган имкониятлар ўртасидаги узилишлар кўпгина жиноий қилмишларни келтириб чиқаради. Масалан, тадқиқотлар шуни кўрсатадики, туманларда маиший хизматларнинг аҳолига етишмаслиги кўпроқ низоларга олиб келади (Алимов С.Б., Антонов-Романовская Г. З. 2002).

Тажовус кўрсатувчи шахснинг ижтимоийлашган даражаси пасд (оила, мактаб, колледж ва ишчи жамоаларда кўплаб муаммолар вужудга келади), мотивацион доираси эгоцентрик ҳолатда бўлгани сабабли ўзини ўзи оқлаш белгилари билан ажралиб туради (алкого-лизм ва кашандалик жиноий қилмишларини фаоллаштиради), жити-мой муҳит билан боғлиқ бўлган ўзаро хатти-ҳаракат бузилади (бе-зорилик, оммавий тартиб бузишлар), психиканинг мустаҳкам эмас-лиги, ҳуқуқий онгнинг пастлиги, умумий маданиятининг бўшлиги, тез таъсирчан бўлиш каби кўринишлар намоён бўлади.

Безорилик ҳаракатлари бошқалар учун намуна сифатида бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Қотиллик содир қилган шахслар психология-сига назар ташлаганимизда уларнинг бири-бирига бўлган муҳтожли-гини кўришимиз мумкин.

Статистик маълумотларга кўра жиноятчи шахс ўз ўлжасига қаттиқ боғланиб қоладики, у билан алоқани бузиш унинг учун катта

зарба олиш билан тенгдир. Кўпинча бири-бирига бўлган мухтожлик эҳтиёжи учинчи одам орқали амалга оширилиши мумкин.

Жиноий ишга қўл уриш қандай психологик ҳолларда намоён бўлади? Қотилликни содир этган 500 та жиноятчи шахсларни ўрганиб чиқилганда шундай ҳолат аниқландики, уларнинг ярими ёшлик дам-ларданоқ алкоголь ичимлиги ва гиёҳванд моддаларни истъеомол қилганлар. Бу ҳоллатлар уларда кўрқитиш, уришиш, ҳақоратлаш каби тажовус ҳаракатларда намоён болган. Бу жиноятчи шахсларнинг аксарияти эркаклар бўлса, уларнинг ўлжалари кўпинча (ярмидан кўпи) аёлларни ташкил қилган, учдан бир қисмида улар (қотил ва жабирла-нувчи) нотаниш бўлган ёки жиноий қилмишни содир бўлишидан олдин таниш бўлганлар. 30% ҳоллатларда улар қариндош бўлганлар (бундан 86% улар эри хотин), қолган 21,4% да бир бирлари билан таниш бўлганлар.

Аксарият ҳолларда жиноий қилмишни одамлар 20-30 ёшларида содир этар эканлар. Уларнинг хатти-ҳаракатларида ваҳшийлик туйғу-си яққол кўришиб турилади (хайвонлар, ёш болалар, кекса қарияларга нисбатан).

Ҳозирги пайтда болаларнинг ёшлик даврларида тажовускорлик ҳаракатлари, ўспиринлик даврларида ноқонуний ҳулқни кўришимиз мумкин. Ёшларнинг учдан бир қисмини ўрганиб кўрилганда шу нарсага амин бўлиндики, 16-17 ёшдагилар биринчи мартда жиноий жазога тортилганлар.

Жиноий жазога тортилганларнинг 500 тадан 380 таси суд-психиатрик экспертизадан ўтишлари керак бўлган. Экспертизадан ўтган ҳар иккинчи шахсда ҳар хил аномал ҳолатлар намоён бўлган (сурункали алкоголизм, гиёҳвандлик, психопатия, бош миянинг касалланиши, шизофрения ва ҳ.к)

Ҳозирги пайтда техниканинг ривожланиши билан биргаликда эҳтиётсизлик натижасида содир этилган жиноятларнинг сони ортиб бормоқда. Бу ерда жиноятларнинг механизими ва шахснинг индиви-дуал хусусиятлари ва эҳтиётсиз ҳаракатларнинг боғлиқлик томонла-рини кўришимиз мумкин. Интизомсизлик, беғамлик, юзаки фикр юритиш, палапартишлик ва ҳ.к.лар юзасида бундай ишлар содир қилинади.

Жиноятчи шахсларни ўрганиш давомида терговчи ва суд ходимлари қўйидаги долзарб вазифаларга эътибор қаратишлари лозим:

1. жиноий қилмишни тўғри тавсиф қилиш;

2. тергов ҳаракатларининг самарадорлигини ошириш учун керакли бўлган тактик йўллари танлаш;

3. терговчи ва суд ходимлари томонидан айбланувчининг индивидуал хусусиятларига таянган ҳолда биринчи сўроқ қилиш пайтларидаёқ шахсга тарбиявий таъсир ўтказиш;

4. айбланувчи шахснинг психологик хусусиятларини чуқур ва ҳар томонлама ўрганган ҳолда, жиноятнинг сабаби ва шароитларини намоён қилишга бўлган ишларни олиб бориш кабилар.

Криминалистик психология фанида жиноятчи шахсни ўрганиш 3-та йўналиш орқали амалга оширилади:

- ижтимоий-демографик: жинси, ёши, маълумоти, ижтимоий мавқеи, мутахассислиги ва ҳ.к;

- ижтимоий-психологик: интеллектуал, иродавий, ахлоқий сифатлари;

- психофизиологик: темперамент, нерв фаолиятининг кучи, ҳаракатчанлиги ва вазминлиги, шахснинг патологик кўринишлари ҳақида маълумот ва ҳ.к.ларга эътиборга олинади.

Жиноятчи шахсни ўрганиш давомида биринчи ўринда унинг ички дунёси, эҳтиёжлари, мойилликлари, эмоционал-иродавий доира-си, қобилиятлари, интеллектуал фаолиятининг индивидуал хусусият-лари (тафаккур, қабул қилиш, хотира ва бошқа ўрганиш жараёнла-ри)га эътибор бериш лозим. Масалан, судланувчи шахснинг психоло-гик хусусиятларини ўрганиш тергов ишларининг таркибий қисми бўлиб ҳисобланади ва бу ерда маълумотлар доираси аниқ даражада бўлиши лозим (қайси жиноий ишлар тоифасига таълуқли, айбдор шахснинг қайси хусусиятлари инобатга олинади ва ҳ.к.).

6 БОБ

Уюшган жиноятчилик ва жиний гуруҳлар психологияси

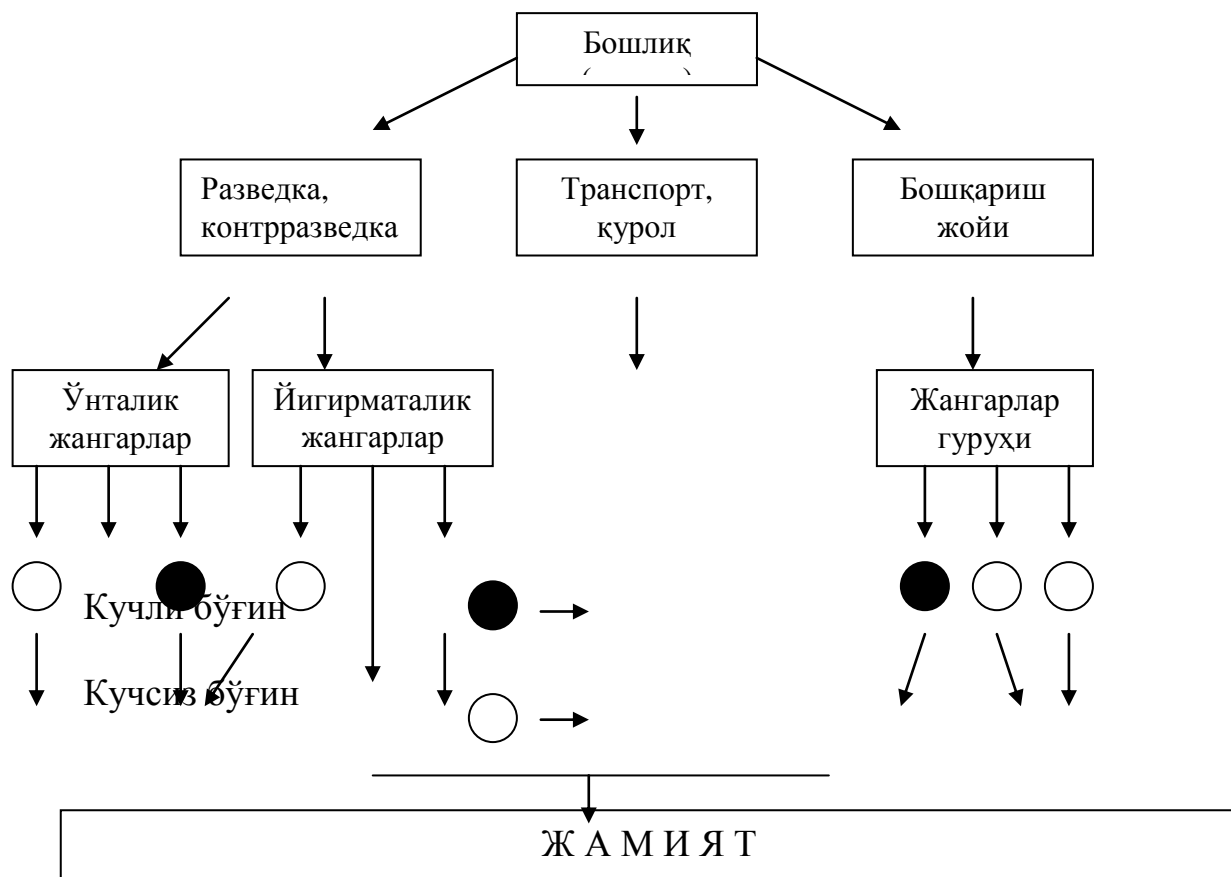
6.1. Уюшган жиноятчиликга психологик тавсиф

Уюшган жиноятчиликнинг кўзга кўринадиган хусусияти асосий жиний гуруҳни тузишдан иборат бўлиб, бу гуруҳ ўз даражадаги тартиб ва интизомга солиш ва иерархик (ҳар ким ўз жойини ўзи билиши, бошқа нарсаларга аралашмаслиги) тизимини тузишдан иборат.

Бу иерархик тизим 3 та бўлимдан ташкил топган:

- бошқариш;
- бўйсунуш;
- жиноятлар орасида функциялар (вазифалар) ни тақсимлаш кабилардир.

Уюшган жиноятчиликнинг тизими

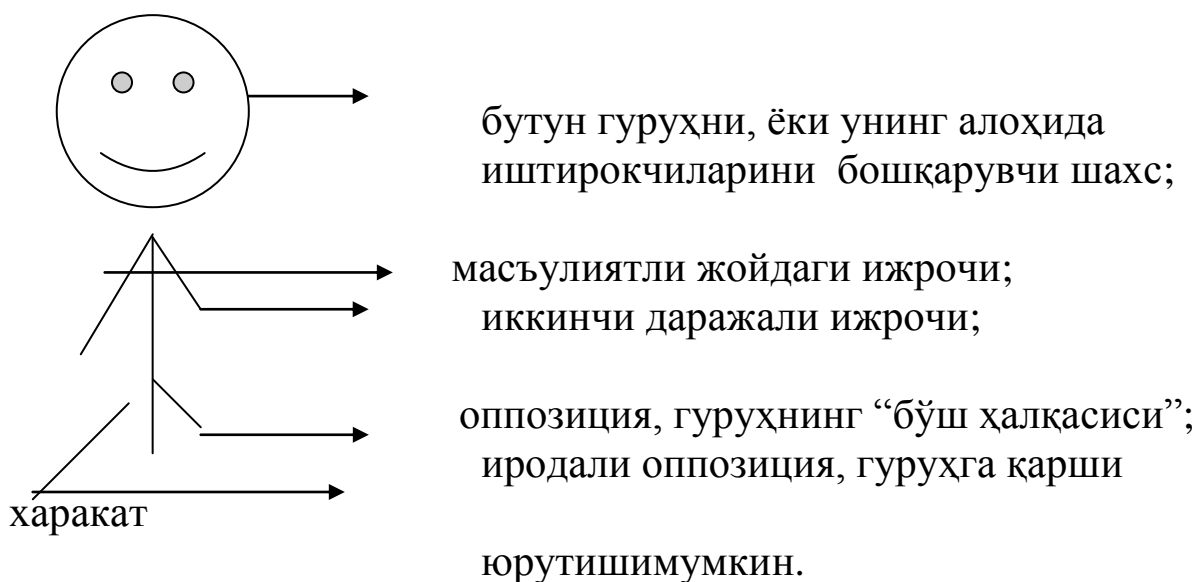
(кучсиз бўғинда бармен, шветсар, фохишабос шахслар р ўз фаолиятини юритадилар).

Криминал психология фанининг махсус бўлимида уюшган жиноятчиликнинг ташкил топиши, у ерда ролларнинг тақсимланиши ва унинг психологик механизмини ўрганишга батафсил тўхталиб ўтилади.

Ўз вақтида очилмаган ва жазога тортилмаган жиноятчи шахс жуда хавфли бўлиб, у бошқаларга таъсир кўрсата олади ва шу туфайли жинойий йўл орқали бошқа ўзига мустаҳкам бўлмаган одамларни шакллантиришга ҳаракат қилади ва уюшган жиноятчиликни тузишга бел боғлайди.

Айрим ҳолларда жиноятчи шахс якка ўзи ҳаракатлар қилишга қурби етмайди. Бунинг учун унга уюшганлик даражаси керак бўлади.

Жинойий гуруҳнинг бўлимларини қуйидаги шаклда кўришимиз мумкин:

Жамиятда бошлиқ (етакчи) мавқеини ўрнатиш жуда ҳам муҳим ва мураккаб. Чунки уни (етакчи) ҳамма тан олиши ва унга бўйсун-нишлари лозим.

Жинойий гуруҳни шаклланишида қуйидаги омиллар рол ўйнайди:

- а) жиноятни бир ўзи содир қила олмаслиги;
- б) жинойий ишларга йўналтирилган қизиқишларнинг бирлиги;
- в) ўзаро ҳайрихоҳлик, самиймилиги;
- г) ҳулқи, ишончлари, ҳуқуқий онгининг ўхшашликлари (камчиликлари).

Жинойий гуруҳлар қуйидаги белгиларга эга:

1. уюшганлиги (катъий иерархия, тартиб-қоида, пастки бўғин юқори бўғинга бўйсунлигини инобатга олиш);

2. мустақамлиги (гуруҳнинг барбот бўлишидан сўнг қайта тиклиниши);

3. бирликлиги (мотивларининг бирлиги, бир мақсадга интилиши);

4. муҳофазаланганлиги (муҳофазанинг борлиги, аҳолига психик ва физиологик таъсир кўрсатиши).

Уюшганлик даражаси бўйича жиний гуруҳлар қуйдагиларга бўлинадилар:

- уюшган жиний гуруҳлар;
- жиний ташкилотлар;
- жиний жамоалар.

6.2. Жиний гуруҳларга психологик тавсиф

Жиний гуруҳнинг психологик структураси шундан иборатки уларда интеграцион муносабатлар ўрнатилган. Бу муносабатлар муҳит билан боғлиқ бўлиб улар шахслараро, горизонтал, вертикал ҳолатларда бўлиши мумкин.

Вертикал ҳолатдаги интеграцион муносабатлар - ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва давлат органлари билан алоқада бўлиши мумкин. Ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-психологик ва бошқа шароитлар коррупция, соявий иқтисодиётни келтириб чиқаради ва кейинчалик ривожлантиради. Интеграцион муносабатлар - жиний гуруҳ аъзолари ўртасидаги роллий вазифаларга суянади, чунки жиний фаолиятнинг характериға кўра роллар, мажбуриятлар жиний гуруҳ аъзолари ўртасида тақсимланади.

Жиний гуруҳ ўзининг харакатларини қуйидаги тарзда амалга оширади:

- турли йўллар билан жиноятни содир этиш учун керакли бўлган маълумотларни йиғиш;

- ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва бошқа органларни доимо коррупциялаштириш (коррупциялашган мансабдор шахслар гуруҳини ке-ракли бўлган маълумотлар билан таъминлайдилар кадрларга тегишли саволларни ҳал этишга ёрдам берадилар ва гуруҳнинг муҳофазасини ташкиллаштирадилар);

- ўзларининг ҳатти-ҳаракатларига ташқи қонунийлик бериш мақсадида асосий ижтимоий-иқтисодий институтлардан моҳирона фойдаланиш;

- ўзларининг кучлилиги тўғрисида миш-мишлар ва кўрқув тарқатиш;

- гуруҳ сардорларининг қилмишлари бўйича маъсулиятдан кути-лиш учун керакли бўлган бошқарув тизимини тузиш (яъни, айрим аъзолари жиноий жазога тортилганда ҳам жамоа сақланиб қолади);

- ўзларининг қора ниятларини амалга ошириш ва ҳудудда ҳуқумдорлик ўрнатиш учун турли жиноятларни содир этиш.

Жиноий гуруҳнинг "юраги уриб туриши учун" доимо фаолият доирасини замон ва имкон томонидан кенгайтириб туриш лозим. Бундай ҳаракатлар бўлмаса жиноий фаолиятига нуқта қўйилади.

Жиноий гуруҳнинг ички психологик ва функционал тизими қан-чалик мустаҳкам ривожланган бўлса шунчалик унинг фаолияти МА-садга йўналган бўлади ва аъзолари ўртасидаги роллар ва вазифалар аниқ белгиланган бўлади.

Жиноий гуруҳ иштирокчилари орасида фақат ишчи муносабат-лар ҳукм суради, шахсий муносабатларга ўрин бўлмайди.

Жиноий гуруҳда доимо 2-та қарама-қарши кучлар тўқнашадилар: биринчи куч гуруҳнинг аҳил бўлишига ўз ҳиссасини қўшса, иккинчиси унинг ёйилиб кетишига ҳаракат қилади. Омади чопган пайтида гуруҳ яна бир тан бир жон бўлади, лекин омадни қўлдан бой берган ҳоларда унинг тарқалиши турган гап.

Жиноий гуруҳ орасида маълумот тарқатишнинг ўзига хос усуллари мавжуд:

1. тўлиқ тизим орқали (ҳар бир аъзо бир бирлари билан алоқа ўрнатадилар ва маълумот берадилар);

2. доира шаклидаги тизим ёрдамида (маълумотнинг йўналиши чапдан ўнга, ёки ўнгдан чапга);

3. "занжир - доиранинг бўлиниши" шакли орқали (биринчи шахс иккинчи шахсга маълумот беради, учинчи шахс маълумотни ким тарқатганлигини билмайди – яъни биринчи шахс кимлигини билмайди, шу боис иккинчи шахс тўртинчи одам тўғрисида ҳам ҳеч нарса билмайди - яъни учинчи шахсдан кейин кимга маълумот тушиши номалум, ?-2-3-?);

4. “доира - ўзаги билан” шакли ёрдамида – бошлиқ гуруҳнинг битта аъзоси билан боғлиқ, демак у аъзо ҳамма билан боғлиқ;

5. комбинация тизими – бошлиқ гуруҳ аъзоларига маълумот етказиш учун иккита ёки учта шахслар билан боғланади;

6. мураккаб тизим – бошлиқ иккита ёки учта кичик гуруҳлар билан боғланади, улар ўз навбатида бошқа кичик, катта гуруҳлар билан боғланган бўлади;

7. кўп тармоқли тизим орқали - етакчи бир неча бошқа шахслар орқали жинойий гуруҳлар билан боғланади ва улар ўзининг ҳимоясини таъминлайди. Улардан олинган маълумотлар маҳсулотни жўнатиш, транспорт, бухгалтерия масалаларига оид бўлиши мумкин.

Уюшган жиноятчилик тизимида юқори даражада турадиган сардорлар иккита қисимга бўлинади:

1. катта талон-тарож ишларни бажарувчи иш билармонлар;
2. жиноятчилар.

Жинойий гуруҳларни ташкил қилувчилари шахслар қуйдаги ҳукумдорлик ваколатига эга:

- тақдирланиш ҳукми (яъни, қўйиладиган шартлар бевосита бажариб келинган бўлиши лозим);

- бўйсундириш, жазо ҳукми (жазо олиш, ундан халос бўлиши);

- эталон ҳукми (гуруҳ аъзоси етакчига ўхшаш учун интилиши);

- норматив ҳукми (тартиб-қоида, урф-одатларга бўйсунтириш);

- билармонлик ҳукми (етакчининг обрў-эътибори, унинг билими,

малакасининг аҳамиятлилиги);

- маълумот ҳукми (етакчи шахсан ўзи маълумот олишга қодир).

Ҳозирги замон шароитида пастги бўғинда жойлашган гуруҳ аъзолари ўзларининг бошлиқлари (етакчилари)ни билмастликлари мумкин (конспирация туфайли).

Уюшган жинойий гуруҳ (жамоа)ларнинг шаклланишига собиқ спотчиларуюшмаси манба бўлиб ҳисобланишлари мумкин (айниқса рэкет жараёнида). Бунга ижтимоий-психологик асослар сабаб бўлиши мумкин: “катта спотрни” ташлаб кетган спотчилар келгусида ўзининг ички захираларини йўқотган, маълум бир касбда билим ва малака-ларини қўллай олмасликлари, моддий таъминоти

йўқлиги жиноий гуруҳларга аъзо бўлиб қолишларига имкон яратади.

Жиноий жамоаларнинг уюшганлиги маълум бир ҳудуд, давлат-ларда криминоген шароитларни яратади. Ушбу жиноий оламга кўпгина ёш йигитлар жалб қилинади. Жиноий жамоа уларга катта-катта моддий рағбатлантириш ваъдаларини беради, “тузоққа илинти-риш” техникасидан фойдаланган ҳолда ўз жиноий ғояларини амалга оширади, жамоанинг кенгайиши ва янада чуқур бўлишига имконият яратади.

7 БОБ

Турли тоифадаги қонунбузарларнинг психологик жиҳатлари

7.1. Ўсмир ёшидаги қонунбузурларга психологик тавсиф

Атроф муҳитнинг салбий омиллари ва вояга етмаган ёшларнинг мавжуд муносабатларга ўта таъсирчан бўлиши оқибатида жиноий ишлар содир этилиши мумкин.

Жиноий ишларни кўпинча «қийин», педагогик томондан «қўлдан чиқиб қолган» ўсмирлар содир этадилар. Уларнинг қизиқишлари ва ижтимоий фикр ва қарашларининг паст даражада бўлганлиги, уларни дангаса, иродасиз, масъулиятсиз, сезгирсиз, агрессив ҳолат-ларга тушуриб қўйиши мумкин.

Ноижтимоий ҳулққа эга бўлган дўстлари, тенгқурлари унга ва унинг идеалларига катта салбий таъсир кўрсатади. «Қийин» ўсмирнинг шахсини шаклланишида **салбий оилавий шароитлар** муҳим рол ўйнайди (ичувчи ота-она, уларнинг ахлоқсиз ҳулқи сезиларли даражада таъсир кўрсатади.) У ўқишни инкор этади ва бу ҳолат ўсмир ва синф жамоаси, педагоглар ўртасида низоли муносабатларни келтириб чиқаради. Ўсмир ёши - 11-13-14-15 ёшларга тўғри келиб – бу биологик нуқтаи назаридан **ўтиш даври** бўлиб ҳисобланади, чунки бу ёшда жинсий улғайиш намоён бўлади.

Бу ёшдаги энг муҳим туйғу – катта бўлганлиги, улғайганлигини сезиш. Ёшлик даври ортда қолиб катта одам «униб чиқади».

Ўсмир ёши – ниҳоятда сезувчан, руҳий томондан тез шикастланувчи, қарама-қарши фикрларга эга бўлувчи даврдир.

Ўсмирлик ёшида (14-18 ёшлар) жинсий улғайиш жараёни ўз якунини топади ва болалар илк бор ишлаб чиқариш меҳнатига қадам қўядилар. Будаё ҳолат ёшларни жамиятга бўлган ижтимоийлашуви-нинг охириги босқичига олиб келади. Улар ҳуқуқий ва ахлоқий норма-ларни ўзлаштириб оладилар ва қонун олдида жавоб беришга тайёр бўладилар.

14 ёшда ўсмир айрим жиноий ишлар бўйича жавобгарликка тортилса, (одам ўлдириш, ўғрилиқ, тажовус кўрсатиш ва ҳ.к.) 16 ёшда - барча жиноят ишлар бўйича жиноий жавобгарликка тортилади.

Ўсмир ёши – "нозик" давр бўлиб ҳисобланиб унинг психика ва организими кўп ўзгаришларга дуч келади. Бундай ҳолатда ота-оналар уларга нисбатан ўз муносабатларини бошқатдан кўриб чиқишлари лозим бўлади.

Л.С. Выготский (1965) ўсиб келаётган ниҳолнинг қуйдаги кризис нуқталарини белгилаб берган:

1 ёш;

3 ёш ;

7 ёш ;

13 ёш.

Ушбу кризис нуқталарда ўсмирнинг дунёқараши, ўзгаларга бўл-ган муносабати, ички кечмалари ва хиссиётлари ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Нима учун ўсмирлик даври - «қийин», "нозик" давр деб ҳисобланади?

Биринчидан: организм ва жинсий улғайганлиги бир текста ривожланмайди (масалан: узун бўй ва кичик боши, кўкрак қафаси тор, кўл-оёқлари узун...). Юрак ва қон босимидаги номуттаносиблик ўсмирни тез-тез безўвда, беҳаловат ҳолатига тушириб қўяди.

Иккинчидан: юрак-томир тизимининг бир текисда эмаслиги бош оғришлар, галлюцинация ва ҳис туйғуларга берилиши, тез кўзғалиши каби носоғлом ҳолатларга олиб келади ва кўплаб низоли вазиятларни келтириб чиқаради.

Мулоқатга бўлган эҳтиёж ва ҳаётда ўз ўрнига эга ва мустақил бўлишга интилиши фақат яхши шароитларда ва ижтимоий фойдали фаолият турларида юзага келади. Бундай шароитлар йўқ бўлса ўсмир ўз мустақиллиги ва нималарга қодир эканлигини исботлаш учун норасмий ўсмирлар гуруҳига аъзо бўлади, кўча-қуйда ўз эҳтиёж-ларини қондиради. Бундай жойларда унинг ҳати-ҳаракатлари ноижти-мойи ҳулқга айланиб ичиш, чекиш, ёмон сўзлаш, безорилик қилишга қизиқади. ёқтириб қолади.

Наркотик модда, спиртли ичимликлар билан дўстлашиш кўпроқ инсоннинг ёшлик даврида намоён бўлади. Одам анимия ҳолатида бўлган пайтида кўпроқ шу нарсаларга қўл уради. Бу одамларда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган идеалларнинг йўқлигидан далолат беради, улар реал ҳаётда ўзининг ўрнига эга бўлиш, имкониятлардан фойдаланиш учун кураш олиб боришдан бош тортади..

Вужудга келган вазиятлардан енгил чиқиш ва қийинчиликлардан ўзини халос қилиши учун ўсмир наркотик моддалар ва алкоғолизм иллатига берилиб кетади. Наркотик орқали у ҳаёлпараст бўлиб қолади, бу нарсалар унинг юрагига малҳам бўлиб руҳий осудалик бахш этади.

Ўсмирларнинг соғлом ижтимоий ҳаётга зид бўлган хулқини ўрганиш учун жуда кўп тадқиқотлар ўтказилган. Масалан: психиатр А.Е.Личко ўсмир ёшдаги болаларнинг норма ва нормада бўлмаган характералогик белгиларини ўрганиб чиққан. Тадқиқотчини кўпроқ ўсмир ёшидаги "эгатология", аниқроғи психопатия ҳолатлари қизиқ-тирган. Унинг нуқтаи назари бўйича ўсмир ёшидагиларнинг характе-ралогик белгилари 11 турдаги имкониятларга эга бўлиб уларнинг ҳар-хил шароитлардаги кўринишлари ноижтимоий хулқига олиб келиши мумкин.

Ўсмир ёшидаги болаларнинг ноижтимоий хулқи асосида юзага келган характералогик белгиларини педагогик жиҳатдан яхшилаш учун ҳар бирига индивидуал ёндошиш лозим.

Юқорида тўхталиб ўтганимиздек, «қийин» ўсмир ёшидаги бола-ларнинг шахсини шаклланишида, кўпчилик ҳолларда, оиладаги но-тинч вазият сабаб бўлади. Атрофимизга назар ташлаб ўтканимизда, одатда, одамлар ўзларининг умумий қизиқишлари орқали турли жа-моаларга кирадилар ва у ерда ўзаро жипслашишга ҳаракат қиладилар.

Бу жамоалар турлича кўринишга эга: жиноий, ретрист (ичувчи, доимий равишда алкағол маҳсулотларини истеъмол қилувчи, нарко-ман хиппи-олифталар бирлиги), ўсмирлар, диндор одамлар жамоаси... Улар учун жамият ва кундалик ҳаётда ўрнатилган қадриятлар нота-ниш ва улардан устун бўлиш учун ноўрин ҳаракат қиладилар. Жамият томонидан бундай маданиятлар қанчалик инкор қилинса шунчалик уларни янада жипслашишга ва пухта иш тутишга олиб келади.

Ёшлар, шу жумладан ўсмирлар ўзига хос "субмаданиятни" тан олувчи жамоалар билан бирлашадилар. Чунки у ерда уларни ўзгалар кўпроқ тушунадилар, кўпроқ имкониятлар берилади.

Ретрист "субмаданиятини" шаклланишида қуйидаги сабаблар асос бўлиши мумкин:

- жамиятда шахс ўз ўрнини топа олмаслиги;
- мустақил шаклланишига қурби етмаганлиги;

- мулоқотга бўлган эҳтиёжнинг устунлиги («ўзига ўхшаганлар жамоаси»);

- норасмий гуруҳни ташкил қилиш эҳтиёжининг устунлиги (житимой нazorat томонидан босим қилиниши натижасида вужудга келади).

7.2. Балоғат ёшидаги шахслар билан тергов ишларини олиб боришнинг психологик хусусиятлари

Балоғат ёшидаги шахслар билан қандай тергов ишлари олиб борилади? Уларнинг психологик хусусиятлари нималардан иборат?

Балоғат ёшидаги қонунбузар шахснинг хатти-харакатларини таҳлил қилиш қуйдаги схема орқали амалга оширилади.

1. Насилдан-насилга ўтадиган биологик омилларини аниқлаш: алкогольнинг салбий таъсир кўрсатиши; ота-онанинг нерв-психик ка-салликларга мойиллиги; хомиладорлик пайтидаги онанинг соғлиғи-даги камчиликлари, туғилишидаги нуҳсонлар ва ҳ.к.

2. Ўсмирни ўраб турган ижтимоий яқинлари: оила, ота-онанинг ижтимоий-иқтисодий ўрни, ака-опаларининг муносабатлари, тарбия-нинг хусусиятлари, мактаб жараёни, дўстлари ва ҳ.к.

3. Ўсмирнинг шахсий тавсифномаси: характер ва темпераменти-нинг хусусиятлари, қадрият-мотивацион доираси, қадриятларининг йўналганлиги, мойиллик даражаси, ўзини ўзи баҳолаши, касбига бўлган муносабати, келажакдаги режалари.

4. Ўсмирнинг ҳуқуқий онги.

Ушбу схема орқали олинган маълумотлар ноижтимоий хатти-харакатларнинг моҳиятини тушунишга ёрдам беради.

Ўсмирнинг оилавий шароитини ўрганишда қуйидагиларга урғу бериш лозим:

- оиласи тўғрисида тўлиқ маълумот: кимлар туради, ёши, маълумоти, ҳуқуқи, ажрашганлиги, ўлими ва ҳ.к.;

- ота-онаси, яқин қариндош-уруғи, ўсмирнинг ўқиши, бўш вақти, дўстлари, танишлари;

- балоғат ёшидаги ўсмирнинг салбий ҳуқуқига эътибор берилган-лиги (урушган пайтида, спиртли ичимлик ичган пайтида).

Ўқиш жойида:

- дарсларга қатнашганлиги;

- қайси синфда ва дарсларни ўзлаштириши қандай бўлганлиги;

- қайси фанлар билан қизиққанлиги, синфда қолганлиги;

- мактабнинг ижтимоий ҳаёти билан қизиқанлиги (секция, клуб, тўғараклар);

- ўқувчилар билан муносабати;

- синфдошлари билан дўстлашганлиги, узоқда бўлганлиги;

- мулоқатда ўзини тутиши;

- ҳасис, қизиққон, қўли очик, ростгўй;

- жамоа фикрига муносабати;

- ота-она, ўқитувчиларга бўлган муносабати, унинг учун ким намуна бўлгани.

Ўқиш пайтидаги салбий ҳулқи:

- айибларини тан олганлиги, иқроп бўлгани;

- бошқа ўсмирлар ножўя иш қилиб қўйган бўлишса қандай муносабатда бўлганлиги;

- мактабдан чиқариб юборилган пайтлари дарсларга киритилма-ганлиги, ушбу сабаблар бўйича ота-онаси чақиртирилганлиги;

- қўлланган чоралардан сўнг унинг ҳулқидаги ўзгаришлари;

- дарслардан сўнг бўш вақтини қаерда ўтказгани;

- чекиш, ичиш, урушганлиги тўғрисида маълумотлар.

Иш жойида:

- қайси вақтда ва қандай ишни бажарганлиги, кимнинг йўл-йўриғи билан ишга жойлашганлиги;

- дастлаб ишлаган жойи;

- балоғат ёшига таълуқли меҳнатига маъмурий чоралар қўлланилганлиги;

- неча синфни тамомлаган, иш пайтида ўқиганлиги;

- ишга қандай муносабатда бўлганлиги (виждонан, мутахассис-лиги бўйича мажбуриятларни адо этганлиги, малакасини оширган-лиги);

- ишдаги маоши;

- ишдаги дўстлари;

- ижтимоий ташкилотларга аъзо бўлганлиги;

- ишдан сўнг кимлар ва қаерда бўш вақтини ўтказганлиги;

- уни оталиққа олишганлиги;

- салбий хатти-ҳаракатлари билан ўзгалардан ажралиб турганли-ги, унга нисбатан маъмурий чоралар қўлланилганлиги;

- рағбатланишга бўлган муносабати;

Ўсмирнинг организми ва психик хусусиятларини аниқлаш учун қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

- жинсий улғайиш давомидаги организмнинг тез ва нотекис ривожланиши (қон-томир ва суяк тизимининг нотекис ривожланиши, «гармон бўронлари»га дуч келиши, тез қўзғалиши, рухий ҳис-ҳаяжонларининг мустаҳкам бўлмаганлиги);

- катталар билан ўзаро муносабатларининг ўзгариши, ота-онаси билан низоларга бориши (бўй сунишни хоҳламаганлиги, катталар билан тенг бўлишга интиланлиги, ахлоқий тенгликни ҳис этиши);

- “катта бўлганлиги” ни ҳис этиши, катталардан ажралиб туриши, катталарга бўлган танқидий муносабат, тенгқурларининг фикрига диққатини қаратганлиги;

- тенгқурлари билан бўлган ўзаро муносабатларини ўзгарганлиги (ўғил бола ва қиз болаларга нисбатан);

Вояга етмаганларни сўроқ қилишда қуйидаги хусусиятларга эътибор бериш лозим. Бу жараён 6 та даврга бўлинади.

1. Чақалоқ (туғилгандан – 1 ёшгача) ёшида сўроқ қилинмайди;

2. Болалик (1 ёшдан-3 ёшгача) даврда сўроқ - суҳбат тарзида ўтади;

3. Кичик мактаб (3 ёшдан – 7 ёшгача) ёшида ҳаёлларга бой, ик-кинчи даражали нарсаларга кўпроқ берилганлиги, катталар таъсирида бўлганлиги туфайли сўроқ – суҳбат тарзида ўтади;

4. Ўрта мактаб (7 ёшдан - 11 ёшгача) ёшида сўроқ – суҳбат тарзида ўтади. Бунда саволларни онгли равишда қабул қилиш хусусияти, мантиқий фикрлаш ва гапириб бериш қобилияти сезилади. Уларда ижтимоий муносабатлар ва ахлоқий ҳулқи бўйича амалий тажриба бор. Лекин, 1-даражали нарсаларни 2- даражали нарсалардан ажрата олмайдилар.

5. Ўсмирлик (11 ёшдан - 15 ёшгача) ёшида - сўроқ давомида би-лиш жараёнларининг кенглиги, ўзини-ўзи англай олиши, одамлар би-лан мулоқатга интилиши, иш давомида мустақил бурч ва масъулият-ни ҳис этиш туйғуларининг борлиги намоён бўлади. Бу хусусиятлар унга маълумотиларни эслаб қолиш ва сўзлаб беришга ёрдам беради. Лекин бу ёшдаги болалар ўзларига ўта ишонувчан, ўзларини яхши кўришлари, ҳулқининг вазминлиги, ҳаёлпараст бўлишлари билан ажралиб туради. Катталар томонидан босимда бўлишлари мумкин ва шу боис нотўғри кўрсатма беришлари мумкин.

6. Балоғат (15 ёшдан - 18 ёшгача) ёшида болалар билан жиддий иш юритилади, улар билан катта ёшдаги одамлардек

муносабатда бўлиш керак. Лекин улар ўзлари ва ўзгаларнинг мустақил интилиш-ларини жуда юқори баҳолашга (кўпинча нотўғри) интиладилар (маса-лан, ичиб олган шафёрнинг хатти-ҳаракатларини қаҳрамонларча қа-бул қилишлари мумкин)

Сўроқ қилиш давомида юқорида қайд қилиб ўтилган хусусият-ларга катта эътибор бериш, балоғат ёшидаги болалар билан тергов ҳаракатларини эҳтиёткорлик билан олиб бориш лозим.

Балоғат ёшидагиларни сўроқ қилиш 5 босқичдан иборат:

1. Оғзаки анкета орқали маълумот олинади. Бу босқичда иккала томон кейинги ўзларига маъқул бўлган хулқий йўналишларни танлашади. Бу ерда терговчи олинган маълумотларнинг моҳиятини аниқлаб чиқишга ҳаракат қилади.

2. Психолог алоқа ўрнатиш давомида бериладиган саволларни жинорий ишга дахилдор эмаслигини таъминлаши керак бўлади. Ўқиши, қизиқишлари, дўстлари ҳақида суҳбатлашиши лозим.

3. Асосий босқич. Ундан керакли бўлган маълумотларни олишга ҳаракат қилинади.

4. Олинган маълумотларни дастлаб қўлга киритган маълумотлар билан солиштириб кўрилади.

5. Маълумотларни баённомага киритиш яъни, қўлёзмалар, МА-шинкадаги ёзмалар, магнитофон ёзуви, стенограмма ёрдамида қонун-да кўрсатилган қоидалар орқали тартибга келтириш ишлари амалга оширилади.

Бу ерда балоғат ёшидаги болаларнинг нутқи инобатга олиниши лозим.

8 БОБ

Тинтув ўтказиш ва воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш психологияси

8.1. Воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш жараёнининг психологик жиҳатлари

Жиноятни тез ва ҳар томонлама тўлиқ очишда воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш тергов ҳаракати жуда муҳим аҳамиятга эга. Воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш – бу, жиноий ишни очишда унга алоқадор бўлган моддий объектлар, уларнинг белги ва боғлиқликлари, хусусиятларини топиш ва ўрганиш демакдир.

Воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш жиноий иш тўғрисида маълумот йиғиш жараёнини ташкил қилади. Бу жараённи кўздан кечириш давомида терговчи турли ҳил маълумотларни излаб топиш ва қулай йўллар ёрдамида содир бўлган воқеани ҳаёлан кўз олдига келтиришга ҳаракат қилади. Яъни содир бўлган ҳодиса борасида версиялар тузади.

Жиний иш содир бўлгандан сўнг унга тегишли жойнинг ташқи кўриниши ўзгариб қолган бўлиши мумкин. Бу ўзгаришларга дахилдор бўлган далиллар йиғилади ва улар батафсил текширилади ва ўрганилади.

Кўздан кечиришдаги ютуқ ва камчиликлар ўзининг аҳамиятига кўра жиноятни очишга тааллуқли версияларни юзага келтиради (версиялар юритилади). Лекин дастлабки версиянинг намоён бўлиши тергов ишини олиб боришида салбий натижаларга олиб келиши мумкин.

Воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш давомида жиноий ишга тааллуқли бўлган жиноятнинг излари бошқа буюм далилларда намоён бўлади.

Воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш бошқа тергов ҳара-катларининг асосий қисми бўлиб ҳисобланади (масалан, қўлга олиш, тинтув ўтказиш, тергов эксперименти, кўрсатмаларни жойларда тек-шириш ва ҳ.к). Ушбу жараён жиноятни очишда, далилларни топишда энг асосий тергов ҳаракати бўлиб ҳисобланади, чунки жиноятга алоқадор бўлган маълумотларни фақат ўша жойда олиш мумкин (қўл-оёқ излари, бузиш қуроллари ва ҳ.к.)

Ҳодиса жойини кўздан кечириш давомида терговчи воқеанинг кўринишини кўз олдига келтиради ва версиялар чиқаради. Бу версия-лар кейинги тергов ҳаракатларини белгилаб беришга ёрдам беради. Ўз кўзи билан кўриш ҳар қандай баённома, схема, суратлар, ҳужжат-ларнинг таҳлилидан афзалдир.

Ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечириш зудлик билан амалга оширилиши лозим, чунки бу ишнинг кечиктирилиши излар ва далилларни йўқолишига олиб келади. Шунинг учун терговчи тезлик билан мақсадга интилган ҳолда ўз диққатини жамлаб ҳаракат қилиши лозим.

Ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечиришдан аввал ташкилий масалаларни ҳал этиш лозим. Яъни, тезкор гуруҳни йиғиш, илмий техникавий воситаларни танлаш ва текшириб кўриш, мутахассис-ларни таклиф қилиш, жойни муҳофаза қилиш ва ҳ.к.

Ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечириш терговчи раҳбарлигида мутахассис, эксперт ва бошқа ишторикчилар ҳузурида ятказилади. Бу иш мураккаб мажмуадаги фаолият бўлиб унинг иштирок-чилари бир-нечта бўлишлари мумкин (терговчининг ҳаракатлари, суриштирувчи орган ҳодимлари, мутахассислар, холислар ва бошқ.). Бу ҳодимларнинг иштирокини терговчи пухта ўйлаб чиқиши ва ташкиллаштириши керак.

Терговчининг фаолияти бир-нечта операциялардан иборат:

- фаолият моҳиятини билиши, вазиятни қабул қилиши, фактлар, ҳодисаларни инобатга олиши ва улар ўртасидаги боғлиқликни ўрнатиш, тахминлар ва версиялар чиқариши;

- фаолиятнинг қидирув элементлари: ўзгаришларни кўра олиши, изларни олиши, далилий исботларни аниқлаши;

- фаолиятининг ташкилий элементлари: муҳофазани таъминла-ши, жойни кўздан кечириш мобайнидаги қатнашчилар орасида функцияларни таҳсимланишини белгилаши;

- фаолиятининг тасдиқлаш элементлари: мустаҳкамлаш, тасдиқ-лаш, фактлар, далилий исботларни, изларни белгилаши кабилар.

Жинойй воқеалар ташқи дунёда ўз изларини қолдиради. Тергов ишларининг камчиликларидан бири айнан шу изларни кўра олмас-ликдир.

Изларни пайдо бўлишидаги асосий қонуниятларни кўра олган терговчи ҳаёлан жиноий ҳодиса бўйича версия туза олиши мумкин

(масалан, одам ўлдириш, ўғрилиқ, тажовус кўрсатиш, босқинчилик, қилишга оид излар).

Бу изларни жойларда кўра олиш учун терговчидан касбий ва ҳаётий тажриба талаб қилинади. Терговчининг кузатувчанлиги, ходи-са содир бўлган жойни режалий ва мақсадий кўздан кечириш нати-жасида бу иш мувофақиятли амалга оширилади.

Воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш давомида кўпчилик терговчилар текисликни кузатиш билан чегараланиб қоладилар (хона-нинг поли, йўлнинг асфальт билан қопланганлиги ва ҳ.к) ва кўпинча шу текисликнинг “усти” ва “остида” нималар бўлиши тўғрисида ўйлаб кўрмайдилар.

8.2. Тинтув ўтказиш жараёнининг ўзига хос психологик томонлари

Тинтув ўтказиш – онгли равишда яширилган объектларни титиб кўриш демакдир. Ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечиришдан фарқли ўлароқ бу ерда, аниқ мақсад борлиги яқол кўринади (нимани қидириш).

Беркитилган нарсаларни топиш учун терговчи:

1. беркитилган нарсани қидириб топишга қаратилган вазифани ҳаёлан ҳал қилади;

2. қидириб топишга қаратилган ҳаракатларни қўллайди.

Тинтув ўтказиш – яқол кўзга кўринадиган ва қидирув ҳаракат-ларига эга бўлган жараёндир. Беркитилиб қўйилган объектларни топа олиш жудаям мушкул иш, айниқса бу объектлар тўғрисида кам маълумотга эга бўлсанг. Бунинг учун терговчи психологик жиҳат-лари, касбий билим, кўникма ва малакалари билан қуролланиши лозим.

Тинтув ўтказиш учун керакли бўлган омилларни терговчи моҳи-рона ишлатиши лозим (тинтувга тайёргарлик, мақсадга қаратилган кузатув шароитни таҳлил қилиш, тинтув қилинаётган шахсни куза-тиш). Тинтув ўтказиш учун қилинган чала тайёргарлик мувофақият-сизликка олиб келиши мумкин.

Тинтувнинг мувофақиятли бўлишида терговчининг ташкилотчи-лик қобилиятлари керак бўлади. У ўзи ва ўзгаларнинг ҳаракатларини аниқ белгилаб олиши, самарали қадамларини ишга солиши лозим. Шунинг учун терговчи тинтув вақтини белгилаши, тергов ҳаракатини ўтказувчи қатнашчиларни танлаши, техник

воситаларни тайёрлаши, тинтув қилинувчи шахсни дастлаб ўрганиб чиқиши керак.

Тинтув давомида маълумот олиш учун ишлатиладиган асосий усуллардан бири бу унинг натижасини кузатиш ва таҳлил қилишдир.

Тинтув қилинувчи шахс хулқини кузатиш давомида керакли бўлган маълумотларни олиш мумкин. Бу ерда энг аввало тинтув жараёнида низоли вазиятнинг юзага келиши оқибатида унинг хулқидаги психологик қонуниятларига эътибор бериш керак бўлади. Терговчи ва шахс низолий вазиятга тушиши мумкин. Бундай ҳолатда тинтув қилинувчи шахс қаттиқ хаяжонли кўрқувда бўлади ва беркитилган нарсаларга яқинлашган сари у безоталаниб ўзининг хатти-ҳаракатлари билан айибини ошкор қилиб қўяди (қалтирайди, қизариб ёки оқариб кетади, терлайди...).

Тинтувни икки киши иштирокида ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Чунки бир одам кўрмаган нарсаларни иккинчи одам кўриши ва камроқ ҳатоларга йўл қўйиши эътибордан холи эмас.

Тинтувга ҳозирланган терговчи жиноятчининг айёр, моҳирлиги-ни назарда тутиш лозим. У бир қатор психологик ҳарактерга эга омилларни ишлата олади. Масалан, туйнуклар ва сақлаш учун керакли бўлган сирли жойларни қидириб топиш пайтида терговчи жиноятчининг мақсад ва ҳаракатларига тушуниб етишга интилади. Шахснинг хонадонини тинтув қилиш давомида бақир-чақир, ҳақорат-лашлар каби низолий вазиятлар намоён бўлади. Бу табиий ҳол. Албатта, ҳар қандай одамни шахсан тинтув қилиш ва қўлга олиш унинг ҳуқуқ ва бурчларини поймол қилиш, оила аъзоларига шикаст етказиш билан тенг хатти-ҳаракат деб ҳисобланади. Шунинг учун терговчи энг аввало тинтув пайтида ўзини босиб олиш, оғир-ваз-минлик билан ўйлаб иш тутиши ва ҳис-туйғуларга берилиб кетмас-лиги керакдир.

Терговчининг нутқи – унинг ички ҳолати ва қидирилаётган объектларга бўлган муносабатларини кўрсатиб бериши мумкин. Шу-нинг учун берилаётган саволлар аниқ бўлиши лозим. Айбланувчи-нинг ишончини оқлаш учун қилмишининг нотўғри ва тўғрилигига ишонтира олиш керак бўлади.

9 БОБ

Юзлаштириш ва сўроқ қилиш тергов ҳаракатларини ўтказиш психологияси

9.1. Юзлаштириш жараёнининг психологик хусусиятлари

Икки одамларнинг кўрсатмаларидаги қарама-қаршиликларни аниқлаш учун терговчи юзлаштириш тергов ҳаракатини ўтказди. Бу жараён кучли низоли вазият ва юқори ҳаяжон таъсири остида бўлиб ўтади.

Терговчи объектив вазиятдан келиб чиққан ҳолда юзлаштириш-нинг мазмунини баёнлаштиради ва унинг якунида ҳақиқатни юзага чиқаришга ҳаракат қилади.

Юзлаштириш жараёнининг натижасига 2 гуруҳдаги омиллар таъсир кўрсатади.

1 гуруҳ – ижтимоий-психологик тавсифига эга бўлган қарама-қаршиликларнинг сабабларига оид;

2 гуруҳ – терговчининг юзлаштиришни ташкиллаштирувчи ҳаракатларига оид омиллар.

Юзлаштириш пайтида ҳамма ҳам олдиндан тўғри кўрсатмалар бермайди. Агарда бу ҳолат юзага келса, унда қарама-қарши кўрсатма-ларнинг сабабини аниқлаш лозим. Ушбу сабаблардан бири у ёки бу шахс нотўғри йўл танланганлиги, чалғиганлиги бўлиши мумкин.

Терговчининг бу ердаги асосий вазифаси чалғишга олиб келган хатти-ҳаракатларни йўқотиш, ёлғон кўрсатмаларни аниқлаш, шахс-нинг дастлабки жиноий тажрибасини ўрганишга қаратилган.

1 гуруҳга оид қарама-қаршиликларни бартараф қилинишидаги терговчининг ҳаракатлари куйидагилардан иборат:

1. шахснинг чалғиганлигини чуқурлаштирмасдан уни бартараф этиш;

2. олдиндан ёлғонни ишлатишга қаратилган мотивларини билиш (масалан: жиноий жавобгарликдан қочиш ёки уни енгиллаштириш мақсадида қатнашчиларнинг исмларини айтмаслик, қариндошлик ҳисслари, қасос, пора, уялиш сабаблари ва ҳ.к.);

3. сўроқ қилинувчининг олдинги жиноий тажрибасини ўрганиш;

4. ўзига хос мавқега эга бўлган ролларнинг ижро этилиши билан боғлиқ бўлган низоларни ўрганиш, роллий мавқеларнинг таъсири (шофёр ва ДАН ходими, милиция ходими ва хонадон безориси...);

5. сўроқ қилинувчининг ҳолати ва темпераментини ўрганиш.

1 гуруҳ омилларига оид қарама-қаршиликлар субъект яъни, сўроқ қилинувчининг кўрсатмаларининг ички томонини тавсифлаб беради.

2 гуруҳ омилларига оид қарама-қаршиликларга вазиятнинг ташқи кўринишлари таъсир кўрсатиши мумкин.

2 гуруҳ омилларига оид қарама-қаршиликларни бартараф қилиш учун терговчи томонидан қандай ҳаракатлар амалда қўлланилиши керак:

1. Юзлаштириш жараёнига керак бўлган техникавий ва психоло-гик тайёргарликни таъминлаш. Керакли бўлган кўрсатмалар, бухгалтерия ҳужжатлари, фотосуратлар, баённомалардан кўчирма, буюм исботлари, магнитофон (диктофон) ёзувлар ёрдамида юзлаштирув-чилардан муҳим бўлган маълумотларни олиш.

Юзлаштирувчиларнинг шахсий ҳолатларини назорат қилиш давомида иродасининг мустаҳкамлиги, хиссий ҳолатлари, миясининг тиниқлиги, кайфиятининг тинчлиги, ҳақиқат ном қозонишига ишонганлиги каби психик жиҳатларни ўрганиш.

2. Юзлаштиришни режалаштириш (сўроқ қилишда саволларни режалаштириш: асосий, қўшимча саволлар тузиш).

3. Юзлаштириш қатнашчиларига индивидуал ёндошиш (шахсни таҳлил қилиш асосида)

Юзлаштиришни амалга ошириш пайтида терговчи учун ҳавfli вазият туғилиши мумкин. Ҳавfli вазият шундан иборатки, жиноят-чиларни юзлаштириш пайтида улар томонидан берилган қарама-қарши кўрсатмалари муаммони янада чуқурлаштириши ёки тергов ҳаракатларини янада чигаллаштириши мумкин. Ушбу ҳолат юз бер-ганда терговчи фақат шахсий фаоллиги ва ҳар томонлама тайёр бўл-ганлиги орқали қийинчиликларни бартараф қилиши мумкин.

Юзлаштириш жараёни катта таъсир кучига эга бўлиб, у шити-рокчиларнинг хулқини бутунлай ўзгартириб юбориши мумкин (маса-лан, шахсининг жонли нутқи, унинг қайси оҳангда

гапирганлиги, бош-қа иштирокчи шахсга нисбатан таъсир кўрсатиши).

Терговчи айибланувчининг психологик хусусиятларини ўрганиб чиқиши керак. Унинг мулоқотдаги шахсий усул ва йўлларида боҳа-бар бўлиши лозим. Айибланувчининг ҳукмдор, агрессив, етакчи бўлишга интилиш ҳаракатларини назарда тутган ҳолда икки томон ўртасидаги ахлоқий тобелик, кўрқув, қалбаки ишонч муносабатлар бор ёки йўқлигига ишонч ҳосил қилиши керак.

9.2. Сўроқ қилиш тергов ҳаракатларига психологик тавсиф

Сўроқ пайтида терговчи ва айибланувчи ўртасида тортишув, мунозара ва бошқа карама-қарши фикр юритишлар намоён бўлади. Шунинг учун сўроқни суҳбат тарзида ўтказиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда иштирокчилар кўпроқ бир-бирларини тушинишга, ҳам-корлик ўрнатишга интила бошлайдилар.

Сўроқ қилиш давомида терговчидан амалдаги қонун ҳужжатларини яхши билиши, процессуал қонунга кўра ҳаракат қилиши, этик нормаларига риоя қилиши талаб қилинади. Суҳбат пайтида терговчи сўроқ қилинувчининг ички руҳий дунёсига эътиборини қаратишга, унга тўғри келадиган “калитни” топишга ҳаракат қилади.

Терговчининг моҳирлиги туфайли айтилмаган гаплар, яширилган нарсалар аста-секинлик билан юзага келади. Терговчи сўроқ жараёнини босқичма-босқич амалга оширади. Ушбу босқичлар 6 та асосий белгиларда намоён бўлади ташқи ва ички психологик омиллар билан боғлиқ:

1-босқич – тайёргарлик даражасида, сўроқнинг мақсади ва режа-си, кимни ва қачон сўроқ қилиш, унинг вақти ва жойи белгиланади;

2-босқич – кириш қисмида, терговчининг ташқи кўринишининг таъсир кучи ва биринчи таъсуротларнинг самарадорлигини таъмин-ланади;

3-босқич – психологик алоқа ўрнатилади;

4-босқич – асосий қисмда, сўроқнинг мақсадига эришилади - ҳақиқатнинг қарор топиши, катартис ҳолати юзага келади;

5-босқич – кўрсатмаларни тузатиш, олинган маълумотларни тақ-қослаш, қарама-қарши фикрлар ва ноаниқликларни бартараф қилиш жараёни ишга тушади;

6-босқич - қўлга киритилган маълумотларни қонуний ҳужжатлаштириш ишлари амалга оширилади.

Сўроқ давомида терговчи ва айибланувчи ўртасида маълумотлар алмашуви намоён бўлади. Бу жараён икки турга бўлинади:

1- вербал – сўз орқали;

2- новербал - мимика, жестлар, пантомимика экспрессив ҳаракатлар орқали.

Мулоқотнинг новербал турига терговчи катта эътибор қаратиши лозим, чунки сўз билан ифодаланмаган кўрсатмалар, мимика, қўл ҳаракатлари орқали берилиши мумки.

Мулоқотнинг новербал тури вербал маълумотларнинг эмоционал даражасини оширади, яъни,

- керакли бўлган оператив маълумотларни тез ва яширинча қўлга киритишга имконият яратади (яъни вақт тежалади, вазият аниқла-шади);

- мулоқотнинг новербал тури йўналиш вазифасини бажаради (бир томондан йўл кўрсатади, иккинчи томондан йўлдаги нуҳсонларини белгилаб беради).

Сўроқнинг натижаси ижобий бўлиши учун терговчи қуйдаги сифат ва қобилиятларга эга бўлиши лозим:

- тез мулоқотга киришувчанлиги;
- руҳий мустаҳкамлиги;
- ўзгаларни эшита олиши ва улар билан сўзлаша олиши;
- одамларни билиши;
- инсоннинг ички дунёсини ўрганиши;
- хуш муомила бўлиши;
- сезгир – ҳушёр бўлиши;
- тоқатли бўлиши, ўзини тута билиши кабилар.

Алоқа ўрнатишнинг чуқурлиги унинг қай даражада амалга оширилаётганлиги билан боғлиқ. Алоқа ўрнатишнинг 3-та даражаси мавжуд:

1 даражаси - алоқанинг динамикаси (тезлиги, оҳанги, кучи, нерв тизимининг мувозанатлиги);

2 даражаси - асослаш (сўроқ қилувчининг ёши, ҳаётий тажрибаси, интеллектини назарда тутган ҳолда исбот, далилларни қўллаш);

3 даражаси - ижтимоий психологик муносабатлар (сўроқ қилувчиларнинг роллий мавқелари, унинг мазмуни ва қўйилган мақсадга эришиши) белгиланади.

Гувоҳ ва жабрланувчи шахсларни сўроқ қилиш психологияси

Жиной ишда гувоҳ ва жабрланувчиларнинг кўрсатмалари аҳа-миятлидир. Уларни сўроқ қилиш учун қуйдаги тайёргарлик даража-сига эга бўлиш керак.

Гувоҳ ва жабрланувчиларни сўроқ қилишга қаратилган тайёргарликнинг асосий тартиблари:

- жиноий ишнинг материаллари ва аниқлаш учун кўзда тутилган саволлар жараёнини таҳлил қилиш;

- сўроқ қилувчилар шахсини ўрганиб чиқиш;

- сўроқнинг ютуғи учун керакли бўлган шароитларни қўллаш;

- терговчининг ҳулқи, хатти-ҳаракатлари инобатга олинади.

Сўроққа таклиф қилинаётган шахсга эҳтиёткорлик билан ёндошиш лозим. Уни кўрқитиб юбормаслик учун тўғри келадиган вақт ва имкониятларни ишга солиб кўп куттириб қўймаслик керак. Психологик алоқа ўрнатишнинг энг қулай усули бу телефон орқали сўроққа чақиртириш. Чунки телефон орқали сўзлашув ортикча ҳаяжонларни бартараф қилади ва қариндош-уруғ ва қўни-қўшнидан сўроққа чақирилишини яшириш учун яхши имкониятини беради.

Беморлар сўроққа чақирилмайдилар, терговчи ўзи уларнинг ёнига боради.

Жиноий ишнинг белгиларини изоҳлаш учун гувоҳ (жабрланувчи) лар воқеа содир бўлган жойга таклиф қилинадилар.

Гувоҳлар алоҳида-алоҳида сўроқ қилинадилар.

Сўроқнинг яхши натижасига эга бўлиш учун терговчи моҳирона иш тутиши лозим. Бу ерда унга илмий билим, шахсий сифатлар, қатъиятли бўлиши, адолатли, ҳақгўй, ўзини-ўзи тута олиши, идоравий ва руҳий мустаҳкам бўлиши каби ижтимоий-психологик сифатлар ёрдам беради.

Гувоҳ ва жабрланувчилар томонидан фактларни ёдга олишлари учун терговчи уларга эркин сўзлашиш имкониятини

яратиб бериши лозим. Воқеанинг фактлари батафсил ва пухта изоҳланиши керак.

Уларнинг онгига жинойий иш содир бўлганлигини сингдириш лозим.

Гумон қилинувчи ва айбланувчи шахсларни сўроқ қилиш психологияси

Уларнинг процессуал ҳолати ҳар хил бўлганлиги билан, психо-логик нуқтаи назардан фарқи жуда катта эмас.

Гумон қилинувчи – ҳар хил психологик ҳолатларда бўлиши мумкин (бир қараганда ўзига ишонади, ёки ишонмайди, ғамгин, ўзини йўқотган).

У иш юзасидан катта маълумотларга эга бўлади ва шунинг учун қарши ҳаракат қилишга интилади.

Гумон қилинувчи ва айбланувчиларнинг психик ҳолатлари, мотивлари билан ҳулқининг хусусиятлари унча фарқ қилмайди.

Айбланувчи - руҳий безовталаниш ҳолатига тушиши мумкин. Шахсда «бошқалар билиб қолмасин» деган мотив устин туради (қариндош ва дўстлари билиб қолмаслиги ҳақидаги фикрлари жуда муҳим). Лекин, айрим тоифадаги айбланувчи (рецидивист) лар учун бошқаларнинг фикри ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмаслиги мумкин.

Айрим айбланувчиларни йиллар давомида қўлга критилган ижтимоий хизмати ва моддий мавқеини йўқотиш, озодликдан маҳрум бўлиши каби саволлар безота қилади ва улар онгли равишда тўғри кўрсатмалар беришдан бош тортади.

Улар доимо безовда ҳолатда бўладилар. Бу ҳолат бош миянинг катта ярим бўлақларидаги қўзғалишлари (яъни, доминантанинг пайдо бўлиши) натижасида пайдо бўлади. Айбланувчи миядаги ўзгариш жараёни асосида қўрқув ҳолатига тушади ва ҳаёлан тез-тез бўлиб ўтган воқеага қайтади.

Одил суд ҳукмидан қутилиш учун миядаги ўзгариш жараёни (доминанта) орқали у бир-қанча хилалар ўйлаб топади (масалан: қалбаки командировка, миш-мишлар тарқатиш, жабрланувчини пулга сотиб олиш ва ҳ.к. ҳаракатларидан фойдаланади)

Сўроқ қилиш пайтида низолий вазият, яъни айибланувчи мажбурий мулоқатга чақирилиши, бошқалар билан алоқада

бўлишдан маҳрум қилиниши ва бошқа сабабларига кўра юзага келиши мумкин

Лекин, сўроқ қилишда терговчи ҳеч қачон шахсий ҳаракатлар (куч ишлатиши) га йўл қўймаслиги керак.

Қўлга олиш психологияси

Тинтув ўтказиш ва қўлга олиш – бир пайтда ўтказиладиган ҳаракатлар ҳисобига киради. Одатда қўлга олиш шахсий тинтув ўтказиш давомида амалга оширилади.

Қўлга олиш жараёни доимо стресс ҳарактерига эга, чунки тергов ҳаракати иштирокчиларининг ҳаёти ва соғлиғи ҳавф остида бўлиши мумкин. Шунинг учун унга жуда пухта тайёрланиш, айбланувчи шахс хусусиятларини инобатга олган ҳолда, вазиятга кўра тўғри иш тутиш лозим.

Қўлга олиш пайтида айбланувчи қарши ҳаракатлар қилиш мумкин (у қуролланган бўлади). Шунинг учун терговчи ҳавсизлик чораларини кўриб чиқиши керак.

Қўлга олиш пайтини ўта эҳтиёткорлик билан танлаш лозим. Агарда жиноятчи маст ҳолда, наркотик моддалар таъсирида бўлса уни ўзига келиши учун имконият бериш мақсадга мувофиқ бўлади.

Психологик таъсир кўрсатишнинг энг самарали воситаси бу, уни ўз хоҳишига кўра таслим бўлишга ишонтириш. Жиноятчи билан музокара ўтказиш лозим ва музокарага ота онаси, болалари, дўстларини таклиф қилиш кўзланган натижаларга олиб келади.

10 БОБ

Суд психологик экспертизаси

10.1. Суд-психологик экспертизаси предмети ва вазифалари

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятида психологик билимлар қуйдаги жараёнларда қўлланилади:

- шахсни тўғри диагностика қилиш;
- инсонга нисбатан индивидуал ёндошиш;
- тактик усул ва қарорларни танлаш ва ишлатиш;

Мураккаб саволларнинг кўплиги туфайли ушбу билимларни терговчи томонидан ҳар вақт ҳам тўғри қўллаш имконияти йўқ албатта. Шунинг учун суд-психологик экспертизаси белгиланади ва мутахассис керакли билимларини ишлатган ҳолда жиноий ишга тегишли янги далилларни қўлга киритади. Психолог-эксперт сўроқ қилинувчи шахсларнинг кўрсатмаларини тўғри ёки нотўғрилигига оид саволларни ҳал қилмайди. Суд-психологик экспертизаси предмети шундан иборатки, бу ерда айибланувчи, судланувчи, гувоҳ ва жабрланувчи кўрсатмаларининг тўғри ёки нотўғрилигини аниқлаш эмас. Бу тергов ва суднинг ваколатларига киради. Суд – психологик экспертизасининг асосий вазифаси психик жараёнларнинг кечиши натижасида, сўроқ қилинувчи шахснинг индивидуал хусусиятларига кўра, исбот учун тегишли бўлган фактларни у томонидан адекват қабул қилиниши, эслаб қолиши ва сўзлаб бериш имкониятларини аниқлашдан иборат.

Суд-психологик экспертизаси -суд экспертизаларининг бир тури бўлиб у суд ишларини юритилишида адолатни ўрнатиш воситаси бўлиб ҳисобланади.

Қонунда белгиланишича, экспертизани ўтказиш мажбурийдир. Бу жараён давомида:

- ўлимнинг сабаблари ва тан-жароҳатларининг характерини аниқлаш;
- айибланувчи ёки гумон қилинувчи шахсларнинг психик ҳолатларини аниқлаш;
- ўз ҳаракатларига жавоб бера олишига ёки тартибга солишга қодирлиги, гувоҳ ва жабрланувчи шахсларнинг руҳий ва жисмоний ҳолатларини аниқлаш (бу жараён жиноий ишнинг ҳолатларини тўғри қабул қилиш ва улар асосида тўғри кўрсатмалар беришда амалга оширилади);

- айибланувчи, гумон қилинувчи, гувоҳ ва жабрланувчи шахсларнинг ёшини аниқлаш каби саволлар белгиланади.

Тергов иши бўйича қуйидаги экспертиза турлари белгиланади:

- суд-медицина;
- суд-психиатрия;
- суд-психологик;
- ҳар томонлама, яъни, суд медицина, суд психиатрия, психологик экспертизалар.

Экспертизаларнинг ҳар бир турлари билан терговчи яхши таниш бўлиши лозим, чунки бу билимлар экспертиза масалаларига оид саволларни ҳал этишга имконият беради.

Суд-психологик экспертизаси -юридик доирасига оид саволларни ҳал этмайди (яъни: кўрсатмаларнинг тўғри ёки нотўғрилигини аниқлаш; жиноятнинг мотивлари ва мақсади; айбининг турларини белгилаши).

Суд-психологик экспертизаси – психик жараёнларнинг кечиш ҳолатларини аниқлайди (яъни: қабул қила олиш, хотира, тафаккур, тасаввур қилиш, сезиш жараёнларининг жиҳатлари ва ҳ.к.)

Терговчи ўзининг нуқтаи назари ва иш ҳолатига кўра экспертизани тайинлайди, чунки ҳар вақт ҳам экспертнинг ёрдамига мухтож бўлавермайди. Лекин ундан бош тортиш ҳам тергов ишига таълуқли далилларни йўқатиш билан тенг. Экспертизани керакли вақтда ва керакли ерда ўтказиш лозим.

Суд-психологик экспертизасини ўтказиш учун терговчи қуйдаги ташкилий ишларни олиб боради:

- ўрганиш учун керакли бўлган объектни;
- тўғри келувчи муассасаларни танлайди.

Эксперт терговчи суд олдида жавоб беради ва ўз ишига баҳо олади. Агарда суд-психологик экспертизаси натижалари қониқарли ва тушунарли бўлмаса тергов жараёни иштирокчиларига қайта экспертиза тайинланиши белгиланади.

Терговчи ва эксперт ўртасида психологик муносабатларнинг ўрнатилиши муҳимдир (бир бирини ҳурмат қилиш, ишониш, ишдаги ҳамкорлик ...).

Терговчи томонидан экспертга таъсир ўтказиш тақиқланади. Терговчи томонидан қуйдаги таъзиқ ўтказиш шакиллари ман этилади:

1. экспертга шахсий фикрини сингдириш;

2. шахсий манфаатидан фойдаланган ҳолда унга психологик босим ўтказиш;

3. экспертиза муддатини қисқартириш мақсадида ўта содда усулларни қўллашни талаб қилиш.

Айбланувчининг процессуал ҳуқуқларини таъминлаш ва психологик муҳитни қўллаш мақсадида терговчи айибланувчига суд-психологик экспертизасининг ўтказилиш сабаблари, унинг мазмуни ва натижалари тўғрисида тушунтириш ишларини ролиб боради.

Эксперт-психолог хулосаларининг тўғрилиги ҳақида гап юри-тиш учун терговчи ўзи ҳар томонлама билимларга эга бўлиши лозим.

Тергов амалиёти шуни таъкидлайдики, инсонларнинг ҳаёти, соғ-лиғи, озодлиги ва шахсияти, мулки, жамият хавфсизлиги, жамиятдаги тартибларга қарши жиноий ишлар, балоғат ёшидаги жиноий ишлари, йўл-транспорт ҳодисаларига тегишли вазиятлар содир бўлганда суд-психологик экспертизасининг кераклиги маълум бўлади.

Кўп ҳолларда экспертиза объектлари бўлиб балоғат ёшдаги қонунбузарлар бўлиши мумкин. Одатда, уларнинг кўрсатмаларига бу ёшдаги ҳаёлпарастлик, бошқа одамларнинг таъсири катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин.

Эксперт-психолог зиммасига қуйидаги объектив ҳолатларни аниқлаш юкланилади:

- чарчаган ҳоллар;
- каттиқ кўркув;
- катта мусибат;
- депрессия ва ҳ.к.лар.

Бу ҳолатлар жабрланувчининг ҳаракатларидан келиб чиққан бўлса, унинг жазоси енгил бўлиши мумкин. Бошқа томондан булар орқали жиноятнинг таркиби аниқланади.

Суд-психологик экспертизасини ўтказиш учун махсус мутахас-сисларнинг иштироки керак бўлади (яъни илмий тадқиқот лаборото-рияларда ишлайдиган кишилар ва ҳ.к.). Чунки замонавий тадқиқот усуллар орқали сифатли экспертиза ўтказилиши лозим.

Суд-психологик экспертизаси натижалари ёзма равишда расмийлаштирилади.

Охирги вақтлар ичида мажмуали экспертизалар кўлланилади (суд-психологик–психиатрик). Бу ерда бир неча мутахассисларнинг тизимли ёндошуви орқали маълумотлар йиғилади.

10.2. Суд-психологик экспертизасини ўтказиш услубиёти

Эксперт-психологнинг диққат марказида жиноятчи шахс гавда-ланади. Демак, бу ерда эксперт-психолог шахснинг онги, унинг чуқурлиги ва қилмишига муносабати, оила ва жамиятдаги ўрни, жиноий гуруҳдаги ўрни каби саволлар билан қизиқади.

Амалиётда жамиятга қарши ҳулқнинг учта шакли белгиланади:

1. шахснинг жамиятга қарши йўналганлиги;
2. шахснинг жамиятга қарши ҳаракат қилишида аниқ қарорларга келиши;
3. бу қарорларни амалга ошириши, яъни: жиноий иш содир этиши ва салбий оқибатларнинг келиб чиқишлари.

Эксперт-психологнинг ушбу босқичларда амалга оширилиши керак бўлган вазифалари қуйдагилардан иборат:

1 босқичда: ҳуқуқий онги, ўзини ўзи баҳолашини шакллантириш; реал ҳаётий қадриятларини ва ахлоқий нормаларини ривожлан-тириш хусусиятлари; индивидуал-типологик хусусиятларини таҳлил қилиш;

2 босқичда: шахсий хусусиятларини ўрганиш (яъни: норма қадриятларининг йўналганлиги, ҳулқий мотивациялари); шахснинг индивидуал жиҳатларини объектив вазиятлардаги образлар билан таққослаш ва таҳлил қилиш (яъни: ҳаётий шароитлардага тўсиқларни енгиб ўтиш); фрустрацияга бўлган муносабатларини таҳлил қилиш (яъни: мотивларнинг қониқтирилиши ёки қониқтирилмаслиги).

Шахснинг фурустирацияга бўлган муносабатини эксперт психо-лог биографик метод ёки кузатиш методлари орқали анализ қилади.

3 босқичда: субъектнинг қонунни бузишга бўлган муносабати, қилмишини англаш даражаси, стресслар даражаси, шахснинг психологик жиҳатдан ҳимояланиш хусусиятларини ўрганиш.

Психологик муҳофаза – шахсда низоли ҳолатларда намоён бўлган хавотир, кўрқув хиссиётларини бартараф қилинишига қаратилган жараёндир.

Психологик муҳофазанинг вазифаси – шахс онгини салбий зарар етказувчи ҳиссиётлардан халос қилишдир.

Бундай муҳофаза шахснинг индивидуал - психологик хусусият-ларини белгилайди.

Шахс тўғрисида янада аниқ маълумотларга эга бўлиш учун уйғунлашган усуллардан фойдаланиш лозим (экспериментал ва ноэкспериментал).

Экспериментал усулларни ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ишлатиш керак, чунки бу ерда шахснинг психикасига эътибор берилади.

Жиноятнинг ички кўриниш элементлари қуйдагилардир:

1. жиний фаолиятнинг объектив кўриниши;
2. шахснинг қилмишига бўлган эмоционал муносабати;
3. шахснинг интеллектуал ривожланганлик даражаси, унинг ҳаётий ва касбий тажрибаси.

Эксперт-психолог шахснинг жиноятга бўлган эмоционал муносабати "аффект ҳолатлари"ни таҳлил қилиб чиқиши лозим (кучли рухий ҳаяжонларни аниқлаш). Бу ҳолатлар асосида ички низолар ёритилади (шахс ва жиноят ўртасидаги низолар).

Анкета саволлари орқали ўзини-ўзи баҳолаш қай даражада экан-лигига таълуқли маълумотларни йиғиш имконияти берилади (айрим одамларнинг ўзини-ўзи баҳолаши паст, айримлариники баланд).

Бундан ташқари эксперт психолог бошқа усулларни қўллаши мумкин: масалан, шахснинг индивидуал хусусиятлари ва аниқ вазиятларга бўлган ўзаро алоқаларини ўрганиш, биографик усули орқали шахснинг аниқ вазиятларда намоён бўлган хатти-ҳаракатларини ўрганиш. Эксперт – психолог бундай усуллар орқали жиний ишга таълуқли муҳим маълумотларни олишга муяссар бўлади ва тегишли хулосалар чиқаради.

Тавсия этилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2003.
2. И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид ва барқарорлик шартлари”. –Т.: Ўзбекистон, 1997
3. И.А.Каримов “Ўзбекистонда демократик ўзгартиришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари”. –Т.: Ўзбекистон, 2002.
4. И.А.Каримов “Ислохотлар стратегияси – мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятининг юксалтирилишидир”. –Т.: Ўзбекистон, 2003
5. И.А.Каримов Ўзбекистон демократик тараққиётининг янги босқичида. –Т.: Ўзбекистон, 2005.
6. И.А.Каримов “Бизнинг мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилишидир”. // Халқ сўзи. 29 январ 2005 йил.
7. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари энг олий қадрият. "Халқ сўзи", 7 декабрь, 2005.
8. Каримов И.А. Эркин ва фаравон ҳаётни юксак манавиятсиз қуриб бўлмайди. ТДҚА., 2006.
9. Васильев В.Л.Юридическая психология. Л. 2005 г.
10. Володин А.И. Психология следственных действий. Волгоград. 1988 г.
11. Годфруа Ж. Что такое психология. М. 1999 г.
12. Губин А.В. Общение в нашей жизни. М. 1992 г.
13. Доспулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии. М. 2002 г.
14. Захарова Н.В. Правопреемство государств. М. 1998 г.
15. Кони А.Ф. Право и жизнь. М. 1997 г.
16. Костицкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза. Львов. 1996 г.
17. Крутецкий В.А. Психология. М. 20004 г.
18. Лукашук И.И. Международное право. М. 1998 г.
19. Р.М.Махмудов. Правовая социализация. Докт.дис. 2003 г.
20. Норбоев А.Н., Усмонова А.А. Психологические особенности следствия по делам несовершеннолетних.//Давлат ва ҳуқуқ. 2003 №4.

21. Романов В.В. Юридическая психология. М., 2005 г.
22. Ситковская О.Д. Судебно-психологическая экспертиза. М. 2000 г.
23. Усманова А.А., Норбоев А.Н.. Юридическая психология. ТГЮИ. 2005 г.
24. Усманова А.А. Психологические основы установления психологического контакта в общении. // Давлат ва ҳуқуқ. 2004. № 5.
25. Усманова А.А., Шокиржонова Н.Т. Психологические основы получения необходимой информации от свидетелей, потерпевших, подозреваемых и обвиняемых. // Давлат ва ҳуқуқ. 2005 г. № 6.
26. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. Учебник. 2006.
27. Шадриков В.Д. Психология производственного обучения. Ярославль. 2000.
28. Шепель В.М. Управленческая психология. М., 2003.
29. Яковлев А.М. Преступность и социальная психология. М., 2003.
30. Якуш С.Ю. Тактические приёмы при расследовании преступлений. Казань, 2000.
31. Ярошевский М.Г. Психология в 20 столетии: теоретические проблемы развития психологической науки. М., 2002.

МУНДАРИЖА

1 БОБ. Юридик психология фан сифатида, унинг предмети, вазифалари ва тизими	
1.1. Юридик психология илмий педагогик фан сифатида	3
1.2. Юридик психология фанининг тарихий ривожланиши.....	7
1.3. Юридик психологиянинг вазифалари ва тизими.....	10
2 БОБ. Юридик психология фанининг методологик асослари	
2.1. Юридик психологиянинг методологик асослари	12
2.2. Юридик психологиянинг назарий билиш усуллари тизими	16
3 БОБ. Юридик меҳнат психологияси	
3.1. Юридик меҳнат фаолиятига психологик тавсиф	20
3.2. Юридик касбларнинг касбграммалари (терговчи фаолияти мисолида)	23
4 БОБ. Юридик фаолиятининг ижтимоий-психологик асослари	
4.1. Мулоқот жараёнида психологик алоқани ўрнатиш ва ривожлантириш асослари.....	26
4.2. Шахсни ўрганиш схемаси	29
5 БОБ. Жиноятчи шахс психологияси	
5.1. Жиноятчи шахсга психологик тавсиф	34
5.2. Жиноий қилмишларнинг ижтимоий-психологик сабаблари.....	36
6 БОБ. Уюшган жиноятчилик ва жиноий гуруҳлар психологияси	
6.1. Уюшган жиноятчиликга психологик тавсиф	39
6.2. Жиноий гуруҳларга психологик тавсиф	41
7 БОБ. Турли тоифадаги қонунбузарларнинг психологик жиҳатлари	
7.1. Ўсмир ёшидаги қонунбузарларга психологик тавсиф	44
7.2. Балоғат ёшидаги шахслар билан тергов ишларини олиб боришнинг психологик хусусиялари	47
8 БОБ. Тинтув ўтказиш ва воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш психологияси	
8.1. Воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш жараёнининг психологик жиҳатлари.....	51
8.2. Тинтув ўтказишнинг ўзига хос психологик томонлари.....	53
9 БОБ. Юзлаштириш ва сўроқ қилиш тергов ҳаракатларини ўтказиш психологияси	
9.1. Юзлаштириш жараёнининг психологик хусусиятлари	55
9.2. Сўроқ қилиш тергов ҳаракатларига психологик тавсиф	57
10 БОБ. Суд психологик экспертизаси	
10.1. Суд - психологик экспертизаси предмети ва вазифалари.....	62
10.2. Суд - психологик экспертизасини ўтказиш услубиёти	65
Тавсия этилган адабиётлар.....	67

А.А.Усмонова, А.Н.Норбоев

ЮРИДИК ПСИХОЛОГИЯ
Ўқув қўлланма

Мухаррир: Р.Алимова.
Техник муҳаррир: Ж.Абдужалилов.
Компьютер саҳифаловчи: А.Худайбергенова.

Босишга рухсат берилди.
Ҳажми: 3.0 б.т.
Адади: Буюртма: №
ТДЮИ кичик босмахонасида босилди.
Тошкент шаҳри, Сайилгоҳ 35